SĀṂKHYAVṚTTIḤ

Edited by

Naomichi Nakada

under the guidance

of

Prof. Dr. V. V. Gokhale

Tokyo

THE HOKUSEIDO PRESS

1978

SĀṀKHYAVṚTTIḤ

© 1978 by Naomichi Nakada

ISBN 0-89346-010-9

PRINTED IN JAPAN

Published by The Hokuseido Press
3-12, Kanda-Nishikicho, Chiyoda-ku, Tokyo

CONTENTS

	Page
FOREWORD by Prof. Dr. V. V. Gokhale	v
INTRODUCTION	vii
SUPPLEMENT	xvii
TEXT OF SĀṀKHYAVṚTTI	1-88
NOTES ON SĀṀKHYAVṚTTI	1-88

FOREWORD

On the recommendation of Prof. Hajime Nakamura (Tokyo) Mr. Naomichi Nakada arrived at Poona on 21.6.1958 to devote himself to the study of Indian Philosophy through original sources. The Sāṃkhya being the oldest and the most potent philosophical system providing a background for all the later scientific thought in India he started reading with me the important commentary, called *Yuktidīpikā* on *Īśvarakṛṣṇa's Sāṃkhyakārikā* at the Fergusson College Library. When, in March 1959, I had to migrate to Delhi for running a new Department of Buddhist Studies opened there, Mr. Nakada also joined the Delhi University and sat down to work out, on a comprehensive scale, all the sources of knowledge available in Sanskrit, Tibetan and Chinese on the subject of Sāṃkhya, on the basis of the *Sāṃkhyakārikā*. He studied all the known Sanskrit commentaries of this unique text and proceeded to investigate whatever information was available in works like the *Tattvasaṃgraha* of *Śāntarakṣita* and *Madhyamakahṛdaya* of Bhavya, not to speak of Chinese sources, like the *Suvarṇasaptati* etc.

In the meanwhile, two new commentaries of the *Sāṃkhyakārikā*, found among the valuable collection of ancient mss. at Jesalmere, were reported to be available, and it was the eminent and indefatigable Jain scholar: Muni Jambuvijaya, who spared no pains in sending us a carefully made handcopy of them. One of these, viz., *Sāṃkhyavṛtti* (=SV), was made the nucleus of a doctorate-thesis by Nakada, which was accepted by the University of Delhi. That nucleus of the thesis is being presented, almost as it is, by Dr. Nakada in this volume. The rest part of his thesis, brought uptodate by his later researches on the subject, will be presented in the following volume.

It will be seen, that with his sound knowledge of the Chinese, Tibetan and Sanskrit sources of Sāṃkhya philosophy, Dr. Nakada has been able to discover with his fine grasp many new relationships, both textual as well as philosophical, between the various theoretical positions, represented by his sources. He tries to bring out, by comparative study, some of the logical, epistemological, metaphysical and even philological points, which had previously remained unnoticed. His studies have also enabled him to fix the approximate chronology of works, like the *Yuktidīpikā* and the abovementioned SV, which has puzzled many scholars in this field. For example, while editing from the original mss., in a careful and systematic manner, the two commentaries of the *Sāṃkhyakārikā*, discovered at Jesalmere, viz., V_1 and V_2 (=SV of Nakada), Dr. Esther A. Solomon seems to have misjudged the antiquity of V_2, about which Nakada's conclusions appear to be well-grounded and more acceptable. This has already been pointed out in the reviews of Dr. Solomon's editions, published in JAOS (Vol. 16), Jan.-March 1976, pp. 144-5, by Wilhelm Halbfass, Pennsylvania, and in IIJ (Vol. 18), 1976, pp. 303 ff. by J. W. de Jong.

I wish all success to this learned publication and a long period of fruitful research to Prof. Naomichi Nakada.

22, May, 1978
(Buddha-Paurṇimā)

V. V. Gokhale

INTRODUCTION

There is a Sanskrit manuscript of Sāṁkhyavṛtti, a commentary on Sāṁkhyakārikā in Jesalmere Bhandars, India. Jinamuni Jambuvijayaji sent its copy to Prof. V. V. Gokhale. On the basis of this copy I have tried to edit Sāṁkhyavṛtti (SV.) under Prof. Gokhale's guidance. Trying to get the manuscript itself photographed, I could not realize my wish while I was in India. The copy has many incomprehensible places as it is though it was arranged with some emendation.

(a) Author & Date

Its authorship and date being unknown, at a colophon "saṁvat 1176" is recorded. This SV. is considered to be the same one that Mr. Pulinbihari Chakravarti mentioned in the preface of his *Origin and development of the Sāṃkhya system of thought, Calcutta, 1952.* According to him there are two old manuscripts of two unknown commentaries on Sāṁkhyakārikā; one is reported to be copied in V.S. 1173 (A.D. 1116), the other in V.S. 1200 (A.D. 1143). While one of them is reported of its date as V.S. 1173, in the colophon of the copy of SV. "saṁvat 1176" is read. Three year's divergence can be explained as caused by mistake on either side. Probably these two may be the same, belonging to Jesalmere Bhandars and being the same kind. "savṁat 1176" is taken as the date of copying by Prof. Gokhale. In SV. and Yuktidīpikā (YD. or Yd.) there are the seven rejected means of acquiring knowledge, having one extra—ceṣṭā[1]. This extra one seems to be put in SV. and Yd. later than the time of composition of what they call "suvarṇasaptati", on which a *Chinese version by Paramārtha* (*PC.*) based, and which

[1] See SV. on Kārikā (Kā.) 4 and Yd. p. 36, l. 14—p. 39, l. 13.

rejected six means of acquiring knowledge. PC. belongs within A.D. 556–569[1] and accordingly "suvarṇasaptati" may be earlier than this time. Yd. is supposed to be later than, probably, Praśastapāda.[2] Interpreting the extra one in Yd. & SV. as increased from the number of six to make the total of the rejected means seven, and supposing this increase is a sign of its taking place later, the editor of present work supposes that Yd. & SV. may be later than "suvarṇasaptati". Finding increase of the same kind[3] in Māṭharavṛtti (MV.) which is clearly later than "suvarṇasaptati" can support this supposition. In the early commentary "suvarṇasaptati" six means are rejected and this way of counting the rejected is observed in Gauḍapādabhāṣya (GBh.) & Jayamaṅgalā (JM.). In Candrikā (Cand.), though ceṣṭā is mentioned instead of pratibhā, the limitation of the number in six is observed. On the other hand this limitation is ignored in some of the later commentaries, Sāṁkhyatattvakaumudī (TK.) counts only five means as rejected and MV. counts at least seven. Thus in the commentaries later than "suvarṇasaptati" there is deviation from the limitation as well as observance of it, and deviation is found in Yd. & SV. too, as evidence of their being later than "suvarṇasaptati". Having many parallel passages in "suvarṇasaptati", MV. and GBh., SV. can be grouped together with them, and among this group SV. can be put in the late time.

(b) Title

At the cover of the copy of SV. is written "Sāṁkhyasaptatikā

[1] 宇井「印度哲學研究」第六，眞諦三藏傳の研究。

[2] Such terminology in Yd. (p. 64, l. 21) as "—kāraṇaṁ samavāyyasamavāyinimittalakṣaṇam—" is Vaiśeṣika's as found in Praśastapādabhāṣya p. 167, ll. 1–2, (Vizianagram Sanskrit Series) thus "trayāṇāṁ samavāyyasamavāyinimittakāraṇānāṁ—". This terminology was discovered by Prof. Hajime Nakamura to be found not only in the later works as Tarkasaṅgraha but also in Praśastapādabhāṣya. Yd. might have borrowed it from Vaiśeṣika-school and it might have taken place after Praśastapādabhāṣya.

[3] See MV. p. 11, ll. 21–23. Notes of GBh. by Sharma, p. 6.

saṭikā" and at its colophon "Sāṁkhyavṛttiḥ samāptā". The editer takes Sāṁkhyavṛttiḥ as its title.

(c) Quantity

Its quantity amounts to 1300 by ślokas.

The colophon runs as follows: grantho'yaṁ granthamānena ślok[āḥ] 1300. As far as what they call the 71 st Kā. the author is commenting; but there are many lacunae as seen in the copy, so both the verses and comments on them are missing in many parts.

List of the remarkable lacunae

Kā. No.	Kārikā	Vṛtti
39	×	×
41		△
42	×	×
43	×	×
44	×	×
47	×	×
48	×	×
49	×	×
50	×	×
51		△
52	×	×
53	×	×
54	×	△
55		V
56	×	×
57	×	×
58	×	×
59	×	×
60	×	V

× Complete lacuna
△ Almost lacuna
V Partly lacuna

(There are some fragments supposed to be the parts of commentary on Kā. 50.)

Prof. Gokhale points out that the reading of Kā. 27 of SV. parallels that of reconstructed in Yd. and the first half of Kā. 27 in PC. The author of SV. seems to have known another reading which can be seen in GBh., TK., JM., Cand. and the later half of PC. and also in MV. with slight change that is known in Cand., so SV. shows the two readings for what they call Kā. 27. This extant SV. can be recorded in about 88 pages, each page having 16 lines.

(d) Method for editing SV.

i. This text has so far only one manuscript available; besides the copy of its manuscript, sent to Prof. Gokhale from Jinamuni Jambuvijayaji, shows many corruptions and lacunae. There is a manuscript titled Sāṁkhyavṛtti besides the one treated here, but the former differs from the latter. As for the former, though I could not make a study of it in detail, Prof. Gokhale and I had a chance to compare it with MV. on some parts only where the characteristics of MV. might be seen, and found many concordances between them, with some disconcordances of course, that I was impressed that it might be the manuscript of MV. with some probability. It belongs to Jesalmere Bhandars and I could see it through the copy of it.

As I could not get a photo-copy of SV. as mentioned above, I could neither study the calligraphic style nor find any clue to the material used for copying.

As the lacunae are shown in (c), let the editor show some remarkable dislocation. For example, the parts shown by the sign of the dagger in SV. p. 1, pp. 15-16, are restored to the original places from falsely localized corruptions. In the case of pp. 15-16, each block that should be put in the order as No. 1, 2, 3, 4 is dislocated as No. 2, 4, 1, 3. This is explained as following: someone copied in the false order and the next copiest copied the dislocated

one as it was.——Suppose that three leaves (six pages by both sides of leaf) of the manuscript are put in the right order and each page was numbered from No. 0 to No. 5, and that some copyist placed the three leaves on view and copied the three pages on the surface in succession to get the pages of No. 0, 2, 4 and then, by turning each leaf back at its place, he copied to get the pages of No. 1, 3, 5. In that case, as for the whole six pages, the order of copying is No. 0, 2, 4, 1, 3, 5. As No. 0 & 5 are rightly connected with the pages just before and after the group of the three leaves, both pages are not falsely located. But the other four pages are dislocated in the order of No. 2, 4, 1, 3.

Thus having many corruptions, the text of SV. is to be edited by emending with the help of the parallel passages in other commentaries, especially in PC., MV., GBh. which are rich in them. Emendation, here, has to be done using the interpretation of the concordance among the parallel passages, and the parallel passages are to be sought in other sources than the commentaries aforesaid too. Finding that the reading in "prakṛtiparīkṣā of Tattvasaṅgrahapañjikā" sometimes coincides more with those of SV. than other commentaries on SK., the editor refered to it sometimes.

For example: the reading of the verse of Tattvasaṅgrahapañjikā (TSP.) (p. 17, ll. 3-4) coincides with that of the verse of SV. (p. 43, on Kā. 22). ((But the reading in Tib. version of TSP. can be supposed to coincide with that of GBh. See note 14 on SV. p. 7)).

The reading in TSP. is sometimes closer with SV.'s reading than the other commentaries on SK. as shown in note 11 on SV. p. 30; note 14 on SV. p. 30.

Though it is a feeble concordance, a better concordance is seen in TSP. than the parallel passages of MV. as follows:

SV. (on Kā. 10, p. 19) Yathā pradhānapuruṣau divi bhuvi cāntarikṣe
ca vartt[e]te, tan mahadādi liṅgaṁ na varttate//

TSP. (p. 17, ll. 24-25) yathā ca pradhānapuruṣau divi bhuvi cāntarikṣe ca sarvatra vyāpitayā varttete na tathā vyaktaṁ varttate,—

MV. (p. 18) kiñ ca—avyāpi asarvagatam/ yathā pradhānapuruṣau sarvagatau na tathedam ityarthaḥ//

Besides them, some, parts of TSP. are partially concording with SV. as follows: TSP. (p. 21, ll. 20-21, after ghaṭe) with SV. (p. 31, ll. 12-13), and TSP. (p. 21, ll. 26-27, after *anyat kṣīram* till *kartum*) with SV. (p. 32, ll. 5-6). ((In the case of the latter, TSP. does not have the parallel in Tib. version, Peking edition. TSP. (p. 21, l. 26—p. 22, l. 1, "yathā—kartum") lacks Tib. version in Peking edition.)).

ii. List of the marks used in the edition of SV.

* Emendation.

⟨ ⟩ conjectural additions.

[ ] Realization of what is considered to have surely existed.

⁓⁓ Used under the text when it is less certain.

{[ ]} Removal of what is repeated and so on.

\+ Restoration to the original place from falsely localized corruptions.

(+) The place before the above mentioned restoration took place.

?‿? The place which can not be understood for the editor and is left as it is.

iii. On editing I followed generally the rule of saṁdhi. As for those in the parenthesis, the rule is followed arbitrarily.

(e) SV. commenting on śiṣyaparaṁparā (Kā. 71.)

The description on a tradition of pupils in SV. is more similar to that of PC. than that of MV. as shown in the note No. 8 on SV. p. 88.

The difference between PC. and SV. on the tradition is as following: PC. tells us the knowledge was imported from Gārgya to Ulūka, from Ulūka to Vaṁvali, and from Vaṁvali to Īśvarakṛṣṇa,

while in SV. it was from Pañcaśikha to Gārgya and a hundred persons beginning with Ulūka and Vaṁvali, and from them to Īśvarakṛṣṇa.

Saying from the view point of Śiṣyaparaṁparā only, SV. is close to PC. among the group of PC., GBh. and MV.

(f) Some characteristics of SV. in comparison with PC.

Although there are many parallels between PC. and SV., there are still some important differences too.

Their difference on the number of the rejected means for acquiring knowledge was introduced under (a).

As for the three inferences, those of PC. are of the same nature as those in Nyāyasūtrabhāṣya (on 1-1-5), which can be characterized by causality (& noncausality) and whose objects can be classified by the three times viz. future, past and present—the old order *past and future* (asat) not being followed but being replaced by another *future and past*. Those in JM., Cand. and Yd.[1] are on the same line as those in PC. & Nyāyasūtrabhāṣya mentioned above. On the contrary those in SV. are not.

There are some quotations from Dhātupāṭha and Pāṇini-sūtra in SV., while in PC. there is none of them. There are four from Dhātupāṭha at p. 5, and one each at p. 20 & p. 32. There is one each from Pāṇini-sūtra at p. 10 & p. 11.

A set of ten fundamental principles is stated in PC. on Kā. 72, but in SV. it is stated at the part on Kā. 21 under the title of cūlikārthāḥ.[2] Its place in SV. is not improper. Immediately before

[1] Read, instead of editor's reading of Yd. "Śeṣavat" (p. 44, l. 4), "pūrvavad" as it is in the manuscript of Yd. (29 a. l. 2) belonging to B.O.R.I.

[2] Cf. MV. (on Kā. 72, p. 84, ll. 18-19). See SV. p. 41 & note 9 on the same page. Prof. Gokhale and Dr. R. C. Pandeya jointly pointed out the reading of cūlikārthāḥ in Yd. (Ms. 1, b. l. 8; 3, b, l. 7). Dr. E. Frauwallner also adopts this reading in his work "Die Erkenntnislehre des klassischen Sāṁkhya-Systems" WZKSO. Bd. 2 (1958) S. 94.

and after the verse of the set of ten principles, SV. tells as following: "etās tāḥ cūlikāḥ samāptāḥ//" and "evam ete cūlikārthāḥ/ viyogaṁ śeṣavṛttim uttaratra vakṣyāmi//".

(g) Some deviations in SV. from the thought of SK.

There is such expression as "paramātman" in SV.

SV. (on Kā. 61, p. 77, l. 4) puruṣasya paramātmano buddhir utpannā/[1]

SV. (on Kā. 19, p. 38, l. 6) evaṁ puruṣaḥ paramātmā/

There is a expression which is rather close to the idea of ṣaṣṭitantra in Ahirbudhnyasaṁhitā than that of atheistic Sāṁkhya on which the thought of SK. is considered to be basing.

SV. (on Kā. 23, p. 45, ll. 4–5) etāni tantrāṇi catvāri sāttvikāni rūpāṇi/ Cf. Ahirbudhnyasaṁhitā, Adyar Library, Adyar, Madras, 1916. Vol. I. p. 109, ll. 13–14.

— — —

dharmakāṇḍamathaikaṁ ca kāṇḍaṁ vairāgyapūrvakam//26//
athaiśvaryasya kāṇḍaṁ ca guṇakāṇḍamataḥ param/

— — — //27//

What is meant in SV. is those—jñānam, vairāgyam and aiśvaryam,—are called "tantrāṇi", and this is similar to the way of Ahirbudhnyasaṁhitā that calls *dharma vairāgya aiśvarya* tantra.

These two deviations are not found in PC., so (g) can serve for the purpose of (f).

PC. Taisho-daizokyo Vol. 54.
GBh. H. D. Sharma: The Sāṁkhya-kārikā, 1933, Poona.
MV. Chowkhamba Sanskrit Series No. 296.
Yd. Yuktidīpikā ed. by Pulinbehari Chakravarti. 1938, Calcutta: MS. of the library of B.O.R.I. on which the printed text is basing.

[1] Cf. MV. p. 75, l. 8.

TK. H. D. Sharma: The Tattva-kaumudī (Vācaspati Miśra's Commentary on the Sāṁkhya-kārikā), 1934, Poona.
JM. Jayamaṅgalā ed. by Haradatta Śarmā. (Calcutta Oriental Series. No. 19).
Cand. Śrīśvarakṛṣṇaviracitā Sāṁkhyakārikā saṭippaṇa-sāṁkhyacandrikāṭīkopetā hindībhāṣānuvādena ca samullasitā, 1953, Benaras.
G. stands for Prof. V. V. Gokhale.

Where there are any emendations or suggestions by the copyist, and the editor of SV. adopts them, they are mentioned in the notes as "Emended as here" or "Suggested as here".

I am deeply indebted to Prof. D. D. Kosambi and Prof. Hajime Nakamura in getting quite useful suggestions to edit SV. and to Dr. R. C. Pandeya in solving some grammatical problems.

16th December 1965

Naomichi Nakada

SUPPLEMENT

1) On Notes of SV., p. 25 (a)——A quotation from Mahābhārata in "suvarṇasaptati"?

Editor has referred to a Ṛṣi's name "婆娑"[1] whose verse is quoted in PC. It is suggested by Prof. Hajime Nakamura that "婆娑" may be identical with Vyāsa because of similrallity between a verse[2] in Aśvamedhaparvan of Mahābhārata and a verse of Ṛṣi "婆娑", and that the author of "suvarṇasaptati" might have quoted this verse from Vyāsa's saying in Mahābhārata. This above mentioned similrallity was reported by H. D. Sharma in his *Notes on GBh.*, p. 18, referring to a parallel verse in GBh., etc.

So now there is one possibility of another way of Chinese transcription of Vyāsa than "毗耶娑" as found in "An Index to the lankavatara sutra compiled by D. T. Suzuki". (This transcription as "毗耶娑" is found in Wei & T'ang versions, and Wei version is in the year of 513 A.D.) Prof. H. Nakamura's supposition leads to the next conclusion.

Thus supposed reference to Vyāsa can be the old one as to Mahābhārata.

2) On Introduction on SV. pp. vii f.——On the date of PC.

Paramārtha arrived at Canton, China, 546 A.D. If MS. of "suvarṇasaptati" had been brought with him to China, the time of composition of "suvarṇasaptati" might have been earlier than this time.

His activity of translation in China is within 548–569 A.D., and "suvarṇasaptati" was translated within 556–569 A.D.

[1] Taisho-daizokyo, Vol. 54, p. 1248 (a). cf. "婆耶娑" for Vyāsa. Mochizuki: Bukkyo-daijiten (under the item of 廣博仙人); Taisho-daizokyo, Vol. 59, p. 227, (c); Vol. 34, p. 121, (b).

[2] 36–6.

3) On Introduction on SV. p. xi, ll. 15ff.——On the parallel passages between the old commentaries and TSP.

Mr. Honda says that some Sāṁkhya views quoted in Buddhist texts are, however late they may be, those of time when the old commentaries (PC., GBh., and MV.) were composed, and he points out the good parallelism between TSP. (ad. v. xiv. GOS. Vol. 1. pp. 20–21) and MV. (ad. v. xv. ChSS. p. 25) as its collaborative proof. See M. Honda "數論頌の原型と古註の性格" in Prof. S. Miyamoto's Commemoration Volume, p. 62.

4) On Introduction on SV. p. xii, ll. 23f.

Following Prof. Kosambi's suggestion, I chose this way.

5) On Introduction on SV. p. xiv, l. 11 from the bottom.

Add "dharmo" before "jñānam".

6) On Introduction on SV. p. xv, ll. 10ff.

For the completion by the copyist which is followed by the editor, "Completed as here," is said.

ADDITIONS AND CORRECTIONS Dec. 3rd,1978

I. On Text

p. 1,l. 5	वैराग्यमै° → *वैराग्यमै°
" l. 9	रमो → रमे
" l.13	उत्सहसें → उत्सहसे
" l.14	परित्याज्य → परित्यज्य
p. 2,l. 3	किंपरं → किं परं
" l. 4	स्यामिति → स्या(+)मिति
p. 3,l. 7	-°च्छरीर°- → -°च्छरीर°-
p. 4,l. 3	एवं → (+)एवं
" ,l. 5	द्वौ दोषौ → *द्वौ दोषौ
" ,l.15	-°दन्यदपि → -°दन्य(द्वो)पि
p. 5,l. 3	अभूम'। → *अभूम'।
" l. 4	अभूम'। → *अभूम'।
" "	'अगन्म°- → '*अगन्म°-
" l. 5	'अगन्म' → '*अगन्म'
" l. 6	अभूम → *अभूम
" l. 7	देवान्' → *देवान्'
" l.11	किमु → *किमु
" l.12	करिष्य*न्तीति → करिष्यतीति
" l.13	*प्रव्रज्यया प्रयोजनमिति → प्रव्रज्यया *प्रयोजनमिति
" l.15	हितेषु → हितेषु
p. 6,l. 3	को'साव् आनुश्रविकः। → *को'साव् आनुश्रविकः
" l.11	तस्य → नर्म°-
" "	युक्तमनृतं → °युक्तं वचनं
" "	राजेन्द्र°- → राजन्न
p. 7,l.12	प्रधानम् → प्रधान(म्)
p. 8,l. 7	वायुमुत्पा°- → वायु*मुत्पा°-
p. 9,l. 4	चक्षुषा → *चक्षुषा
" l.12	नं → न
" l.15	इत्युक्ते → इत्युक्ते (+)

p.11,l. 2	एकः → *एकः
p.12,l. 4	यथा– → यथा–{।}
" l. 8	कारेणः– → कारणः–
" l. 9	च → *च
p.13,l. 3	सिद्धम् → *सिद्धम्
" l.11	येऽर्थाः → येऽर्थाः
" l.16	यथा → *यथा
p.14,l. 2	तत् *तत् → *तत्
" l. 4	-°घातात् → -°घातात्
" l.10	ते → 〈ते〉
" l.14	अत्रोच्यते → *अत्रोच्यते
" l.16	अष्टविधानु- → अष्टविधानु-
p.15,l. 1	मृत्पिण्डे → मृत्पिण्डे
" l. 1	प्रध्वंस भावात् → प्रध्वंस(ा)भावात्
" l. 3	द्वितीयमनीश्वरः- → द्वितीयमनीश्वरः-
" l. 3	{।} तृतीयो → तृतीयो
p.15,l. 6	यदुक्तं → यदुक्तं
p.16,l. 1	कारणानामु- → कारणानामु-
" l. 7	महदादि{।} → महदादि{।}
p.17,l. 3	बौद्धाश्च → *बौद्धाः 〈च〉
" l. 3	प्रागुत्पत्तेर्मृ- → प्रागुत्पत्तेर्मृ-
" l. 8	वैशेषिकाणाम- → वैशेषिकाणाम-
p.18,l. 2	रजतसुवर्ण- → रजतसुवर्ण-
" l. 3	शक्यकरणात् → *शक्यकरणात्
" l. 4	करण(- → करण(-
" l.10	प्रकृतं → प्रकृतं
p.19,l.16	किं(चि)दस्ति → किं(चि)दस्ति
" l.16	प्रधानं → प्रधानं
p.20,l. 3	निरवयवं → निरवयवं
" l. 4	नात्मनः → (न)ात्मनः

p.21,l. 3	-°मोहान → मोहान्
" l. 5	गुणादिप्रसवधर्मि। *षष्ठकमिति → गुणादि प्रसवधर्मिषष्ठकमिति
" l.13	न तथाऽन्ये → न तथा(ऽ)न्ये
" l.13	अन्यत् → अन्यत्
p.22,l.15	अहेतुमत् → (अ)हेतुमत्
p.23,l. 7	*सावयवं → *सावयवं {।}
p.24,l. 4	प्रवृत्तिश्च → (प्र)वृत्तिश्च
" l.10	वर्त्तन्ते → वर्त्तन्ते
" l.13	रजस्तमसी → *रजस्तमसी
p.26,l. 8	राजेति → *राजेति
" l.11	-°चोराः → -°चो(रा)ः
" l.12	हनिष्यति → हनिष्यति
" l.13	तमोवृत्तिं → तमोवृत्तिं
p.28,l. 9	यथा → यथा
" l.13	-°विषये → विषये
p.29,l. 6	गृह्णीमि → गृह्णीमि
" l. 7	गृह्णामि → गृह्णासि
" l.15	प्रधानं → प्रधानं(+)
" l.15	-°मप्य- → -°मप्य-
" l.15	गणेन → {।} गणेन
p.30,l.12	बुद्धिर → बुद्धिर
p.31,l. 1	प्रधानम् → (+)प्रधानम्
" l. 9	प्रधा-.-' → प्रधानम्
" l.12	घटः → घटः
p.32,l.14	प्रतिप्रतिः- → *प्रतिप्रतिः-
p.33,l. 1	किञ्चान्यत् → (+) किञ्चान्यत्
" l. 3	प्रधानस्था → प्रधानस्था
" l. 3	व्यक्तस्येह → *व्यक्तस्येह
" l. 4	-°मुत्पादयतः → -°मुत्पादयतः
" l. 4	दध्युत्पादयति → दध्युत्पादयति
" l. 5	आहोस्वि(त्) → (आ)होस्वि(त्)
" l.10	करणाद् → कारणाद्

" 1.15 विशेषात → (वि)शेषात
p.35,1. 1 *र्धपूर्वेति → ऽर्धपूर्वेति
" 1. 5 पुरुष → पुरुष
p.36,1. 7 जीतति → *जीवति
" 1. 9 कचिन्मूकाः → केचिन्मूकाः
" 1.11 लोक → लोके
" 1.14 एकनो- एकेनो
" 1.16 सर्वे → सर्वे
p.37,1. 7 किञ्चान्यल्लो°- → किञ्चान्यल्लो°
" 1. 9 इत्येवमादि → इत्येवमादि
p.38,1. 4 प्रतिवसति → प्रतिवसति
" 1. 8 इत्यर्थः → इत्यर्थः
" 1.16 तस्मादीत → तस्मादिति
p.39,1. 5 भवत्युदासीनः → भवत्युदासीनः
" 1. 7 गच्छति → गच्छति
" 1. 8 सोऽपि → सोऽपि
p.40,1. 1 ऽचेतनं → *ऽचेतनं
" 1. 5 इहा- → (इ)हा-
" 1.10 चात्र → *चात्र
p.41,1. 2 {()} → {()} प्रधाने
" 1. 6 चूलिकाः → चूलिकाः
" 1. 9 वियोगं → वियोगं {()}
" 1.10 उत्पद्यते → उत्पद्यते
p.42,1. 5 प्रकाशाद्- → (+)प्रकाशाद्-
" 1. 9 पञ्च → पञ्च (+)
" 1.12 रसतन्मात्राद्य°- → रसतन्मात्राद्य°-
p.44,1.12 वैराग्येण → वैराग्येण
" 1.14 प्राप्तिः → प्राप्तिः
p.45,1.10 -° जनितः → जनितः
p.47,1. 8 *रज-उत्कटो → रजसोत्कटो
" 1. 8 तन्मात्राणि → (+) तन्मात्राणि

" 1. 9 -श्र्यभिभूते → श्र्य(भि)भूते
" 1.12 सात्त्विकेन → {()} सात्त्विकेन
" 1.13 तैजसः → तैजस(ः)
p.48,1. 2 कृतानि → (+) कृतानि
" 1.12 {()} → {()} पूर्वोक्तानि
p.49,1. 9 {()} → (+){()}
p.52,1.10 *णोत्सर्गः- → *णोत्सर्गा-
" 1.10 -र्गानन्दास्तु → र्गानन्दास्तु
p.53,1. 2 हस्तयो(ः) → हस्तयो(ः)
" 1. 2 विहरणं → विहरणं
" 1. 6 सामान्य°- → सामान्य°-
" 1. 7 अध्यवसायो → अध्यवसायो
p.54,1. 6 प्रवृत्तः → प्रवृत्तः
" 1. 7 विषये → विषये
p.55,1.15 निपातः → निपातः
p.56,1. 6 बुद्धिर्भवति → बुद्धिर्भवति
p.57,1. 9 संकल्पं → *संकल्पं
" 1.11 प्रतिवचनं → प्रतिवचनं
" 1.16 प्रतिपद्यन्ते → प्रतिपद्यन्ते
p.59,1. 1 साम्प्रतं- → सा(ं)म्प्रतं-
" 1. 8 -भृत्य°- → -भृत्य
p.60,1. 4 सविशेषं → सविशेषं
" 1.12 सविशेष°- → सविशेषं
" 1.16 वागिन्द्रियम°- → वागिन्द्रियम°-
p.61,1. 5 पादेन्द्रियं → {()} पादेन्द्रियं
" 1. 7 प्रदेशाद्°- → प्रदेशाद्
" 1.12 सान्ता(ः)°- → सान्ता(ः)°-
" 1.14 मनसु → मनसु
p.62,1. 3 शेषाणीत्यु°- → शेषाणीत्यु°-
" 1.10 वक्ष्यतीत → वक्ष्यति<इति>
p.63,1.13 इत्यु°- → इत्यु
p.64,1. 4 ऽन्यत्प्रधानम् → ऽन्यत्प्रधानम्

p.65,l. 1 नापि → (+)नापि

" l.14 प्रासादा- → प्रासादा

p.69,l. 5 राजमार्(द्गागात्) → राजमार्द्गागात्

" l.11 अविघातो → अविघातो

p.70,l.13 वा → (वा)

" l.14 उक्तं → उक्तं

p.71,l. 4 शकुनम् → शकुनम्

p.74,l.6 from the bottom. पुरुषो → पुरुषो

" l.4 from the bottom. स्वभावेन → स्वभावेन

p.76,l.7 from the bottom. निर्वर्त्तयति → निवर्त्तयति

p.77,l. 8 अज्ञों → अज्ञो

p.78,l. 1 त्रिगुणाः → त्रिगुणाः

" l. 2 निर्गुणं ईश्वरः → निर्गुणश्चेश्वरः

p.79,l. 9 किञ्चित् → कश्चित्

p.80,l. 2 -रेवा- → -रेवा-

p.81,l. 9 प्राधानिकमि- → प्राणधानिकमि-

" l.14 अत्राह → अत्राह

p.82,l.10 <नर्तकी> → नर्तकी

" l.14 प्रकृतिरपि सर्वगतः → प्रकृतिरपि सर्वगता

p.83,l. 1 उत्पत्तिः → उत्पत्तिः

p.84,l. 1 -ममाऽपि → -ममाऽपि

p.85,l.11 भेद् → भेदे

" l.16 कृत- → कृत-

p.87,l. 2 अहङ्कारो → अहङ्कारो

" l. 5 इति → (इति)

" l.15 +<यः> → <यः>

" l.15 तस्मै+ → तस्मै

p.88,l.11 मति → मति

ADDITIONS AND CORRECTIONS

II. On Notes

p. 1, 1' विरागमै-

p. 4, 3' द्वैदोषो Suggested as here.

p. 5, 2' अभुमः Emended as here.

" 4' अभुमर

" 4'' आगम

" 4''' अगम

" 6' अभुमः

" 8' देवां

" 17' किम

" Eliminate 19

p.6, 2' को ऽसोअनुस्त्रविकः

" 8 Add तस्य

" 8' -क्रमनृतं

" 9 Add जेन्द्र before -जन्न · -जन्न → जन्न

" 10 This Skt. verse is a quotation from Mātsyapurāṇa.
[Cf. Otto Böhtlingk: INDISCHE SPRÜCHE, Nr.3321.

p. 8 7' -ह-

p. 9 2' चक्षुषां

p.11, 1' एव

p.12, 2' लिङ्गपूर्वकं

p.13, 0 सिद्धः

" 7' यथा

p.14, 11' अत्राह

p.15, 3 -रः-

p.16, 5' महान्

" 9 -यैर् → -यैर्

p.18, 1' शाक-

" 8' -क्ष-

p.19, 21 Add "by G." after "Completed as here".

" 21' Completed as here.

p.21, 2' -न

" 13' -°त°-

p.23, 5 Add "च" before "चतनः पुरुषः".

" 6' परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतं

p.24, 3' वर्त्तते Emended as here.

3'' गुण°-

p.26, 6' राज इति

" 7'Completed as here.

" 8' वृत्तिर्

" 15 Add "Emended by G.".

p.27, 9 -°नानां

p.28, 12' यदा

p.29, 2' -°क्रा°-

" 4 -°क्रा°- ⟶ -°क्रामि

16' वा

p.31, 4 -°र्थोपशाक्तस्तस्मि°- ⟶ -°र्थोपशाक्तस्तस्मात्तस्मि°-

p.32, 11' प्रकृतं परि°-

p.33, 3' -°स्य

3'' व्यक्तं सेह

4' -°ति

p.37, 3' किञ्चिल्लो°-

p.39, 7' -°न्ति

p.40, 1' सचे°-

" 5 -°स्त

" 8' वात्र

p.41, 9'' वि

" 12 सूते महाह ⟶ सूते महा°

p.42, 11' -°नमा°-

p.44(b),10' °न

p.47, 7 Add "Completed as here.

" 8' Completed as here.

" 9' क्रिया

p.53, 3' हस्तौ

3'' -°क°-

9' -°व्यध°-

p.57, 10' स्व°-

" 18' -°ते

p.60, 1' सर्वविषयं

" 13' -°षं

" 19 -°यं°-

p.61, 6' वाक्

" 15' -°शां°-

" 18' शा°-

p.62,. 1' -°णि

p.63, 13' प्र°-

p.64, 3' ऽन्यप्र°-

p.65, 6' -°मा°-

p.69, 1' -°द्रजसा

" 8' -°ते

p.70, 10' उक्तः

p.72, 12' -°मां°-

p.74, 8 नो° ⟶ वो-

" 12' -°षा

" 13' -°ना

p.78, Eliminate note 2'.

" 2'' त्रयो गुणा

p.79, 8' किञ्चित्

p.81, 3' त°-

p.82, 10'' सर्गस्या

p.83, 1'' -°न्ति°-

p.84, 1' -°या

p.85, 2' -°दः

" 5' -°तः

p.87, 1' -°रं

TEXT OF SĀṀKHYAVṚTTI

(दुःखत्रयाभिघाताज्जिज्ञासा तदपघातके हेतौ।

दृष्टे साऽपार्था चेन्नैकान्तात्यन्ततोऽभा(व)वात् (॥१॥)

अस्या आर्याया उपोद्घात इति, अत्रोच्यते— इह हि कपिलो नाम भगवान् महर्षिः। तस्योत्पन्नशरीरः। तस्योत्पद्यमानस्य सकाशाच्चत्वारो भाव(ाः) सहोत्पन्ना धर्मो ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्यमिति। तेनात्मगतेन ज्ञानेन स भगवानिदं जगदन्धे तमसि वर्त्तमानं ददर्श। तस्य कारुण्यमुत्पन्नम्, अहो खल्विदं जगदन्धे तमसि वर्तते संसारपारम्पर्येणेति। उत्पन्नकारुण्यो ब्राह्मणविशेषं वर्षसहस्रयाजिनमन्तर्हितो गत्वोवाच— "भो आसुर, रमसे गृहस्थधर्मेऽस्मि(न्)?"। स तमुवाच(ा)सुरिः— "रमो भोः"। स एवमुक्तो निर्जगाम। भूयो वर्षसहस्रे पूर्णे प्रत्यागम्य स तमुवाच— "भो आसुरे, रमसे गृहस्थधर्मे?" इति। तं प्रत्युवाचासुरिः— "रमे भोः"। स भगवान् ततो निर्जगाम। भूयस्तृतीये वर्षसहस्रे पूर्णे प्रत्यागम्य तमुवाच— "आसुरे, रमसे गृहस्थधर्मे?" इति। तमुवाच भगवन्तं कपिलमासुरिः— "न रमे भोः"। अथोक्तो भगवता— "उत्सहसे ब्रह्मचर्यं कर्तुम्?" इति। तं प्रत्युवाचासुरिः— "बाढमित्थम्" इति। स एवं गृहस्थधर्मं परित्याज्य कपिलस्य शिष्यो बभूव। तत्र कश्चिद् ब्रूयात्— "कुतोऽस्य जिज्ञासा समुत्पन्नाऽऽसुरिसगोत्रस्य ब्राह्मणविशेषस्य यया जिज्ञासया गृहस्थधर्मं परित्यज्य गुरुमभिगतः?" इति। {(ा)} अत्रोच्यते —

आध्यात्मि[काधिभौतिकाधिदैवि]कदुःखत्रयाभिघाताज्जिज्ञासा । दुःखानां त्रयं दुःखत्रयं, दुःखत्रयेणाभिघातः दुःखत्रयाभिघातः, तस्माद्दुःखत्रयाभिघाताज्जिज्ञासा । ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा समुत्पन्नेत्यर्थः । जिज्ञासा किं परं, किमपरं, किं याथातथ्यं, किं निःश्रेयसं, किं कृत्वा कृतकृत्यः स्यामिति । गुरुमभिगतः — अथ कानि तानि दुःखानि यैरभिहतो गुरुमभिगत इति । अत्रोच्यते — आध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकं चेति त्रीणि दुःखानि । तत्राध्यात्मिकं द्विविधं शारीरं मानसं चेति । तत्र शारीरं नाम — वातपित्तश्लेष्माणां वैषम्यनिमित्तेन यद्दुःखमुत्पद्यते तदाध्यात्मिकमित्यभिधीयते । आ नाभेर्वातस्य, आ हृदयात् पित्तस्य, ऊर्ध्वं श्लेष्मण इति त्रयाणां त्रीणि स्थानानि भवन्ति । तत्र कदाचिद्वायुरुत्कटीभूत्वा पित्तश्लेष्माणावभिभवति, तदा वातनिमित्ता दोषा उत्पद्यन्ते, तद्यथा शिरोरोगाक्षिरोगमुखरोगभगन्दरगुदावर्तजलोदरप्लीहवातगुल्मकासश्वासातीसारप्रभृतयो व्याधय उत्पद्यन्ते । यदा पित्तमुत्कटीभूत्वा वातं वाऽभिभवति, तदा पित्तनिमित्ता दोषा उत्पद्यन्ते । यदा श्लेष्मा[ ] उत्कटीभूत्वा वातं वाऽभिभवति तदा श्लेष्मनिमित्ता दोषा उत्पद्यन्ते । एतच्छरीरमित्युच्यते । मानसं दुःखं व्याख्यास्यामः । तत् त्रिविधं, प्रियविप्रयोगोऽप्रियसंयोग ईप्सितस्य चालाभः, संकल्पयन् मानसं दुःखं समुत्पद्यते । एवमेव द्विविधमाध्यात्मिकं शारीरं ⟨मानसं च⟩ दुःखं व्याख्यातम् । आधिभौतिकं व्याख्यास्यामः । मानुषपशुमृगपक्षिसरीसृपस्थावरनिमित्तं यद्दुःखमुत्पद्यते ।

आधिदैविकं यथा शीतोष्णवातवर्षाशन्यवश्यावेशनिमित्तं यद्दुःखमुत्पद्यते तदाधिदैविकम् इत्यभिधीयते । एवमेतानि त्रीणि दुःखान्याध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकमित्यभिधीय॰ एतैस्त्रिभिर्दुःखैरभिहतस्यासुरिसगोत्रस्य ब्राह्मणविशेषस्य जिज्ञासोत्पन्ना — किं परं, किमपरं, किं याथातथ्यं, किं निःश्रेयसं, किं कृत्वा कृतवान् स्यामिति । अत्राह — या जिज्ञासा त्रिभिर्दुःखैरभिहत[स्य] आसुरिसगोत्रब्राह्मणविशेषस्योत्पन्ना सा किंहेतुकी । तेषां तेषामपघातस्तदपघातः । तच्छब्देन दुःखान्युपसंगृह्यन्ते । तस्मिन् तदपघातके हेतावियं जिज्ञासा समुत्पन्ना । किं खल्विमानि दुःखानि शरीरस्याहोस्विच्छरीरव्यतिरिक्तोऽस्ति {।} कश्चिदन्यः पुरुषो यस्य दुःखानि । एषां च दुःखानां कश्चिदस्त्युपायो {।} येन दुःखानि न स्युरिति । न⟨यम्⟩ ह्युपायोऽस्तीत्युपायान्तरमास्थास्यामीति येन दुःखानि न भविष्यन्ति । अथवा नास्त्युपायः, तूष्णीं दुःखान्यनुभविष्यामि । नात्रेदं स्यादिदं [वा] स्यादित्येवं दुःखाभिभूतस्यासुरिसगोत्रस्य ब्राह्मणविशेषस्य तदपघातकहेतौ जिज्ञासा समुत्पन्नेति । स उत्पन्नजिज्ञासः कपिलं भगवन्तमभिगतोऽयमुपायं करिष्यतीति येन दुःखानि न भविष्यन्ति । अत्राह — दुःखेभ्य एव जिज्ञासा समुत्पन्ना दुःखानामेवाभावं कथं करिष्यतीति । न हि मातुरुत्पन्नः पुरुषः मातुरेव वधं करोतीति । अत्रोच्यते — इह हि लोके तस्मादेवोत्पन्नस्तस्यैव वधं करोतीति, तद्यथा राजपुत्रः राज्ञः समुत्पन्नः राज्ञ एव वधं करोतीति । तत्र कश्चिद्ब्रूयात् — दृष्टे साऽपार्था चेत् ⟨इति⟩ । इह लोके

सर्वप्रत्यक्षो दुःखापघातको हेतुर्दृष्टः शरीरस्य तावद् अष्टाङ्ग आयुर्वेदः। तद्यथा — कायशल्यशलाकाविषोन्मादक्लीबजराकुमारविचिकित्सितानि। मानसस्येष्टविषयसेवेति। आधिभौतिकस्य रक्षाविधिः। आधिदैविकस्य गुप्तस्थानमेव शान्तिकर्म। एवं दृष्टे दुःखप्रतीकारहेतावियं जिज्ञासाऽपार्थिकेति चेद् उच्यते नापार्थिका जिज्ञासा। कस्मान्न, एकान्तात्यन्ततोऽभावात्। किन्तु वयं ब्रूमः — अष्टाङ्गस्यायुर्वेदस्य द्वौ दोषौ, एकान्तस्याभावः (अत्यन्ताभावो)ऽश्च। एकान्ताभावस्तावद्यथा शास्त्रोक्तेन विधिना क्रियमाणेऽपि सिद्धिर्भवति वा न वा। अत्यन्ताभावः (यथा) कृतेऽपि भूयो भविष्यत्येव। तस्मादेवंविधे हेतौ नास्य शिष्यस्य परिधीयते परितोषः॥ एवं सर्वदुःखापघातको हेतुर्दृष्ट इति॥ १॥

आह — यद्येवं दुःखापघातकसमर्थो हेतुर्भवतीति, अस्त्यन्यात्र हेतुर्यत्रैकान्तिकं फलं श्रूयत एवेति। आह —

अपाम सोमममृता अभूमागन्म ज्योतिरविदाम देवान्।

किं नूनमस्मान् कृणवदरातिः किमु धूर्तिरमृतमर्त्यस्य॥ इति

आत्यन्तिकफलं श्रूयते। अत्र व्याख्यानम् — कदाचिदिन्द्रं देवा उपस्थिताः, तान् देवानिन्द्र उवाच — भो देवा देवत्वादन्यदपि सुखतरमस्तीति। त एकान्ते संचिंत्याभ्यागम्य चोचुः — नास्ति देवत्वादन्यं सुखमिति। तेनोक्ताः — केन हेतुनेति।

ते प्रत्यूचुः — अनेन हेतुना, यस्मादपाम सोममिति। "पा पाने" (धातुपा° 925) धातुः, तस्य 'अपाम' इति भवति, पीतवन्तः {[ ]} सोममिति। तत इन्द्रेणोक्तं — किं वो भविष्यतीति। ततस्तैरुक्तम् 'अमृता अभूम'। "भू सत्तायां" (धातुपा° 1) धातुः, तस्य 'अभूम' इति। त ऊचुर्यस्मादस्माभिः {( )} सोमरसः पीतः तेन 'अमृता अभूम'। 'अगन्मज्योतिः'। 'अगन्म', "गम्लृ सृप्लृ गतौ" (धातुपा° 982-983) तस्य 'अगन्म' इति भवति। 'ज्योतिर्' इति स्वर्गस्य प्रमाणम्। सोमं पीत्वाऽमृता अभूम स्वर्गं प्राप्ताः स्मेति। किं वाऽस्य [अ]विदाम देवान्'। "विद् ज्ञाने" (धातुपा° 1064) तस्य 'अविदाम' इति भवति। अस्मिन् स्वर्गे इयन्तो देवा [इ]ति विद्मः, "किं नूनमस्मान्" पुनः दुःखं भविष्यतीति। किञ्चान्यत् — "अस्मान्नूनं कृणवत्"। (......) व्याधयः आध्यात्मिक आधिभौतिका आधिदैविकास्ते किं करिष्यन्तीति। [अ]रातिरित्युच्यते मृत्युः, सोऽस्मानिदानीं [किं] करिष्यतीति। किञ्चान्यत् — "किमु धूर्तिः" इति उच्यते {[-]} एवं यः सोमं पिबति तस्य व्याधयो मृत्युर्जरा वा किं करिष्यन्तीति। तस्मादाह — किं तत् प्रव्रज्यया प्रयोजनमिति साङ्ख्यज्ञानेन वा। वेदोक्तं करिष्याम इति। वेदे चाऽभ्यधिकं फलं श्रूयते। पशुवधेन सर्वलोकं जयतीत्यैकान्तिकं फलं श्रूयते। तद्धि हितेषु दुःखप्रतीकारहेतुष्वपार्थिकेयं जिज्ञासा, एवं वेदवादिनः {-} । आचार्यो ब्रवीति सप्तत्याः कर्त्ता च —

दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः ।

तद्विपरीतः श्रेयान् व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात् ॥२॥

तत्र दृष्टेन तुल्यं दृष्टवत् । कोऽसाव् आनुश्रविकः । अनुश्रूयते परम्परयेत्यानुश्रविकः । स च यथाऽष्टाङ्ग आयुर्वेद एकान्ताभावादत्यन्ताभावाच्च दुःखापघातकसमर्थो न भवतीत्युक्तं, तथा न वेदो भवतीति । कस्मात् स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः । अविशुद्धिः क्षयश्चातिशयश्च त इमेऽविशुद्धिक्षयातिशयास्तैरविशुद्धिक्षयातिशयैर्युक्तो हेतुर्वेदविहितः । स भवत्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः । आविशुद्ध्या युक्तस्तावत् —

षट्शतानि नियुज्यन्ते पशूनां मध्यमेऽहनि ।

अश्वमेधस्य वचनान्न्यूनानि पशुभिस्त्रिभिः ॥ इति

एवं लक्षणाविशुद्धिः । किञ्चान्यत् —

न तस्य युक्तमनृतं हिनस्ति न स्त्रीषु राजेन्द्र विवाहकाले ।

प्राणात्यये सर्वधनापहारे पंचानृतान्याहुरपातकानि ॥

इत्येवमादिना पापकर्मणा मिश्रीभावादविशुद्धियुक्तः । वेदाविधिः क्षययुक्तः —

बहूनीन्द्रसहस्राणि दैतेयानां युगे युगे ।

कालेन समतीतानि कालो हि दुरतिक्रमः ॥ इति,

एवमिन्द्रादीनां पतनं दृष्ट्वा यजमानस्य धर्मक्षये पतनं दृष्टम् । अतिशययुक्तं

खल्वपीहाढ्यं दृष्ट्वा दरिद्रस्य दुःखमुत्पद्यते, सुरूपं दृष्ट्वा विरूपस्य, प्राज्ञं दृष्ट्वा मूर्खस्य । तद्वद्देषु एको यजमान एकयाऽप्सरसैकेन विमानेन विचरति । अपरो यजमानोऽप्सरसांसहस्रेण परिवृतस्तस्योपरिष्टाद्विचरति । तं दृष्ट्वा, इतरस्यैकाप्सरसमानस्य महद्दुःखमुत्पद्यते — मत्तोऽयं विशिष्ट इति ॥ एवमेतैरविशुद्धिक्षयातिशयैस्त्रिभिर्दोषैर्युक्तो वेदः । तत्र यदुक्तं करिष्यामः वेदोक्तं तन्मिथ्या ॥ किं तर्हि — श्रेयान् इति । अत्रोच्यते तद्विपरीतस्ताभ्यां विपरीतः, तद्विपरीतो दृष्टानुश्रविकाभ्यां विपरीत इत्यर्थः । तद्विपरीत इत्यैकान्तिक आत्यन्तिको विशुद्धोऽक्षयी निरतिशय इत्यर्थः । अत्राह — यः श्रेयोहेतुः स कथं प्राप्यत इति । अत्रोच्यते — व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात् । अत्र समासो व्यक्तं चाव्यक्तं च ज्ञश्च व्यक्ताव्यक्तज्ञाः तेषां विज्ञानं व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानम् । तस्माद् व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात् । स हेतुः प्राप्यत इति वाक्यशेषः । अत्राप्युक्तं बुद्धिरहङ्कारः पञ्चतन्मात्राण्येकादशेन्द्रियाणि पञ्च महाभूतानीत्येतद्व्यक्तम् । अव्यक्तं प्रधानम् । ज्ञः पुरुषः । एवमेतानि पञ्चविंशतितत्त्वानि यानि समाप्तानि । अपि चोक्तं —

पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र यत्राश्रमे रतः ।

जटी मुण्डी शिखी वापि मुच्यते नात्र संशयः ॥ ॥२॥

अत्राह — एषां व्यक्तानां कः प्रविभागः । अत्रोच्यते चतुर्विधः प्रविभागः । तद्यथा

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥ ३ ॥

{( )} मूलप्रकृतिरिति प्रधानमधिकुरुते। प्रकरणा(त्) प्रकृतिः। सप्तानां प्रकृ(तिविकृ)तीनां मूलमिति मूलप्रकृतिरित्युच्यते। बुद्धिमुत्पादयतीति प्रकृतिः (न) अन्यस्मादुत्पद्यत इति तस्मादविकृतिः। प्रकृतिविकृतयः सप्त बुद्धिरहङ्कारः पञ्चतन्मात्राण्येताः सप्त प्रकृतिविकृतयः। बुद्धि(ः) प्रधानादुत्पद्यते तस्माद्विकृतिः। अहङ्कारमुत्पादयति तस्मात् प्रकृतिः। शब्दतन्मात्रमहङ्कारादुत्पद्यते तस्माद्विकृतिः, वायुमुत्पादयति तस्मात् प्रकृति(ः)। रूपतन्मात्रमहङ्कारादुत्पद्यते तस्माद्विकृतिः। अग्निमुत्पादयति तस्मात् प्रकृति(ः)। रसतन्मात्रमहङ्कारादुत्पद्यते तस्माद्विकृतिः। अप उत्पादयति तस्मात् प्रकृतिः। गन्धतन्मात्रमहङ्कारादुत्पद्यते तस्माद्विकृतिः पृथिवीमुत्पादयति तस्मात् प्रकृतिः। एवमेताः पकृतयः सप्त भवन्ति॥ (षोडशकस्तु विकारः)। षोडशक एव विकृति(ः)। एकादशेन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतानि (च) इत्येष षोडशको गणो विकृतिरित्युच्यते। तु शब्दोऽत्रावधारणार्थः। उत्पद्यते (न तू)त्पादयतीत्येतदवधारयति। नप्रकृतिर्नविकृतिः पुरुषः। न प्रकृतिर्न विकृति(ः)। न प्रकृतिषु प्रकृति(ः), न विकृतिषु विकृतिरिति, अन्य एव पुरुषः। एषामयं व्यक्ताव्यक्तज्ञानां चतुर्विधः प्रविभागः॥ ३॥

अत्राह — एषां व्यक्ताव्यक्तज्ञानां त्रयाणां पदार्थानां केन प्रमाणेन सिद्धिर्भवति।

अत्रोच्यते —

दृष्टमनुमानमाप्तवचनं च सर्वप्रमाणसिद्धत्वात् ।

त्रिविधं प्रमाणमिष्टं प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धि ॥ ४॥

श्रोत्रं, त्वक्, चक्षुः, जिह्वा, घ्राणमिति बुद्धीन्द्रियाणि शब्दस्पर्शरसरूपगन्धाः पञ्चेन्द्रियार्थाः। श्रोत्रेण शब्दो गृह्यते, त्वचा स्पर्शः, चक्षुषा रूपं, जिह्वया रसः, घ्राणेन गन्धो गृह्यत इति पञ्चभिरिन्द्रियैः पञ्चेन्द्रियार्था गृह्यन्ते, एतद्दृष्टमित्युच्यते प्रमाणम्॥ प्रत्यक्षेण योऽर्थो न गृह्यते सोऽनुमानेन साध्यो॥ यथा धूमं दृष्ट्वाऽग्निं साधयति एवमनुमानं नाम प्रमाणम्॥ प्रत्यक्षेणानुमानेन च योऽर्थो न साध्यते स आप्तवचनात् सिद्धः, यथेन्द्रो देवराजः, उत्तराः कुरवः, स्वर्गेऽप्सरस इति। नैते प्रत्यक्षसाध्या नानुमानसाध्याः, आप्तानां वचनं श्रुत्वा प्रमाणीक्रियन्ते। अपि चोक्तं —

आगमो ह्याप्तवचनम् आप्तं दोषक्षयाद्विदुः।

क्षीणदोषोऽनृतं वाक्यं न ब्रूयाद्धेत्वसम्भवात् ॥

एवमेतान्याप्तवचनानि ॥ त्रीणि प्रमाणान्युद्दिष्टानि। एतेषु सिद्धेषु सर्वप्रमाणान्यपि सिद्धानि भवन्ति। तद्यथा — अर्थापत्ति(ः), सम्भवः, अभावः, प्रतिभा, ऐतिह्यम्, औपम्यम्, चेष्टेति। तत्रार्थापत्तिर्नाम यथा दिवा न भुङ्क्ते इत्युक्तेऽर्थादापन्नो देवदत्तो रात्रौ

भुङ्क्त इति। एषार्थापत्तिः। सम्भवः, प्रस्थ इत्युक्ते सम्भवत्यर्धप्रस्थो ह्यत्रैवैष सम्भवः। अभावः! अस्माद्देशादन्यदेशं गत्वा देवदत्तः शरत् काले शुष्कान् व्रीहीन् पश्यति, तान् शुष्कान् व्रीहीन् दृष्ट्वा फलकाले वृष्टेरभावं साधयति नूनमस्मिन् देशे न वृष्टो देव इति एवमभावः। प्रतिभा। भवेद्यथा —

दक्षिणेन तु विंध्यस्य सह्यस्यैवोत्तरेण तु।
पृथिव्यां रमणीयोऽयमत्यन्तं तदनन्तरम्॥[1]

एषा प्रतिभा नाम प्रमाणान्तरम्॥ ऐतिह्यं नाम वेदश्रुत्याद्याविपरीता श्रुतिः सा चैतिह्यमित्युच्यते, धर्मशास्त्राणीत्यर्थः। अपि चात्र श्लोकः —

*अन्नादे भ्रूणहा मार्ष्टि पत्यौ भार्याऽपचारिणी।
गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च स्तेनो राजनि किल्बिषम्॥ (मनुस्मृति 8.317)

औपम्यं नाम यथा गौस्तथा गवय इति। चेष्टा नाम यथा मूर्खैकस्य क्षुधितस्य हस्तकर्मणा क्षुत् साध्यते॥ एवमेतानि सप्त प्रमाणानि त्रिष्वेव प्रमाणेष्वन्तर्भूतानि। अर्थापत्तिः (संभवः) अभावः प्रतिभा चेष्टेत्यनुमाने। ऐतिह्यमौपम्यं चाप्तवचनेऽन्तर्हितम्। तस्मात् त्रिविधं प्रमाणमिष्टं तेषामाचार्याणाम्॥ अत्राह—तेन त्रिविधेन प्रमाणेन किं साध्यते। अत्रोच्यते — प्रमेयसिद्धिः (प्रमाणाद्धि)। प्रमाणं च प्रमाणे च प्रमाणानि। "सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ" (पाणि॰ 1.2.64) जात्याख्यात्वतः। यस्मात्

प्रमाणात् प्रमेयं सिध्यति। प्रमेयेऽपि जात्याख्या कृता। प्रमेयं च प्रमेये च प्रमेयाणि। "सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ" (पाणि॰ 1.2.64) व्यक्तं च प्रमेयमव्यक्तं च ज्ञश्च प्रमेयम्। तदिदं प्रमेयम्। एवमस्यायं भेदः — प्रधानं, बुद्धिः, अहङ्कारः, पञ्चतन्मात्राणि, एकादशेन्द्रियाणि, पञ्चमहाभूतानि, पुरुष इति, एवमेतानि पञ्चविंशतितत्त्वानि प्रमेयमित्युच्यते। किंचित् प्रत्यक्षेण साध्यते किञ्चिदनुमानेन किञ्चिदागमेनेति। तस्मादुक्तमेतत् प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धि॥४॥

अत्राह — त्रिविधं प्रमाणमुक्तं, तस्य प्रमाणस्य त्रिविधस्य किं लक्षणमित्युच्यते।

प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टं, त्रिविधमनुमानमाख्यातम्।
तल्लिङ्गलिङ्गिपूर्वकम्, आप्तश्रुतिराप्तवचनं च॥५॥

प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टमित्युच्यते। दृष्टं नाम प्रति रूपादिषु विषयेषु पञ्चसु चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां पञ्चानामेष योऽध्यवसायो निश्चयः। एवमिदं नान्यथेति, एतद्दृष्टस्य लक्षणम्॥ अनुमानस्येदानीं वक्ष्यामः। अत्रोच्यते - त्रिविधमनुमानमाख्यातम्। आख्यातं कथितमित्यर्थः। तथानुमानं पूर्ववत् शेषवत् सामान्यवच्चेति। तत्र पूर्ववदिति पूर्वमनुमानं, यथा प्रावृट्काले मेघमुत्थितं दृष्ट्वा भविष्यति वृष्टिरिति, तस्मात् पूर्वं मेघः पश्चाद्वृष्टिरिति मेघेन पूर्वोत्थितेन साध्यते। एतत्पूर्ववदनुमानं व्याख्यातम्। शेषवद्वक्ष्यामः —

शेषोऽर्थोऽस्यास्तीति शेषवत्। यथा समुद्रोदकबिन्दुं प्राश्य[1] शेषस्यापि लवणता-ऽनुमीयते। एतच्छेषवदनुमानम्॥ सामान्यतोदृष्टमनुमानं वक्ष्यामः — इह तु नगर आम्रं पुष्पितं दृष्ट्वा वसन्तकाले (नूनं)[2] कृत्स्नायामपि वसुन्धरायां पुष्पिता आम्रा इति एतत् सामान्यतोदृष्टम्॥ अनुमानं लिङ्गपूर्वकं यथा — त्रिदण्डं दृष्ट्वा लिङ्गं, लिङ्गिनं परिव्राजकं साधयति तस्येदं त्रिदण्डमिति। अथवा परिव्राजकं लिङ्गिनं दृष्ट्वा त्रिदण्डं लिङ्गं साध्यते नूनमस्य त्रिदण्डमस्तीति। एतल्लिङ्ग-लिङ्गिपूर्वकमनुमानं चेति। लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धास्तु स्वस्वामिप्रकृतिविकारकार्य-कारण पात्रपात्रिक[3] [4] प्रतिद्वन्द्वि[5] सह चारित[6] नैमित्तनैमित्तिकप्रभावैरिति॥ आप्तवचनस्य (किं) लक्षणमिति। अत्रोच्यते — आप्तश्रुतिराप्तवचनं च (इति)। अत्राप्ता नाम आचार्या हरिहरहिरण्यगर्भादयः। तेषामाप्तानां श्रुतिर्वेद इत्यर्थः। मन्वादयो धर्मशास्त्रकारा आप्ताः, तेषामाप्तानां वचनम् आप्तवचनमिति॥ ५॥

अत्राह — कतमेनानुमानेन कतमेन प्रमाणेन कतमत् प्रमेयं साध्यत इति। अत्रोच्यते —

> सामान्यतस्तु दृष्टादतीन्द्रियाणां प्रसिद्धिरनुमानात्।
> तस्मादपि चासिद्धं परोक्षमाप्तागमात् सिद्धम्॥ ६॥

यदेतत् सामान्यतोदृष्टानुमानं पूर्वोक्तं तस्मादनुमानात् प्रधानपुरुषाव्

अतीन्द्रियौ साध्येते। कथं कस्मात् (च)। महदादिलिङ्गं त्रिगुणमतः साध्यते। नूनमस्ति प्रधानं त्रिगुणं यस्मादिदं त्रिगुणमेव महदादिलिङ्गमुत्पन्नमिति। एवं तावत् प्रधानमनुमानतः सिद्धम् इति॥ तथा पुरुषोऽप्यनुमानसाध्यः। नूनमस्ति पुरुषो यस्यार्थे[1] प्रधानं महदादिलिङ्गमुत्पादयतीति। एवं प्रधानपुरुषावनुमान-साध्यौ॥ व्यक्तं प्रत्यक्षसाध्यम्॥ प्रत्यक्षेणाऽनुमानेन च योऽर्थो न साध्यते स आप्तवचनेन साध्यः॥ यस्माद्ब्रवीति — तस्मादपि चासिद्धं परोक्षमाप्तागमात् सिद्धम्। यो यत्राभियुक्तः[2] कर्मणा च तुष्टस्तेन तत्रोपदेशः क्रियते — इन्द्रो देवराजः[3] उत्तराः कुरव इति। ते चाप्तवचनात् साध्यन्त[4] इति॥ ६॥

अत्राह — प्रधानपुरुषौ नोपलभ्येते इति। यच्च नोपलभ्यते लोके तन्नास्तीति यथा द्वितीयमनीश्वर[5] शिरः। प्रधानपुरुषौ तस्मात्तावपि न स्त इति॥ अत्रोच्यते — यदुक्तं येऽर्थाः प्रत्यक्षतो नोपलभ्यन्ते ते न सन्तीति॥ तद्यथा — असतां निरात्मकत्वाद् अनुपलब्धिः सतामर्थानां निमित्तादष्टविधा(॥) अनुपलब्धिः। द्वैविध्यात् इहानुपलब्धिर्द्विविधा सतामसतां च(।)[6] दृष्टा यथा प्रधानं[7] नोपलभ्यत इति। अत्रोच्यते-

> अतिदूरात् सामीप्यादिन्द्रियघातान्मनोऽनवस्थानात्।
> सौक्ष्म्याद्व्यवधानादभिभवात् समानाभिहाराच्च॥ ७॥

इह सतोऽर्थस्यातिदूरादनुपलब्धिर्दृष्टा, यथा विप्रकृष्टेऽध्वनि

वर्त्तमानः शकुनिर्नोपलभ्यते। ननु यस्मान्नोपलभ्यते किमसौ नास्तीति, अतिदूरान्नोपलभ्यते। अत्राह — यन्नातिदूरे तत् तत् कस्मान्नोपलभ्यते। अत्रोच्यते — सामीप्यात्। यदा देवदत्त आत्मचक्षुस्थमञ्जनं नोपलभते। किं तन्नास्ति। अत्राह — यन्नातिदूरे नातिसामीप्ये तत्कथं नोपलभ्यते। अत्रोच्यते — इन्द्रियघातात्। यथा बधिरः शब्दं न शृणोति, अन्धो रूपं न पश्यति, किं ते शब्दरूपे न स्तः। अत्राह — यस्यानुपहतमिन्द्रियं (स) कस्मान्नोपलभत इति। अत्रोच्यते — मनोऽनवस्थानात्। अनवस्थितमना हस्तिनं परिक्रामन्तं न पश्यति, अस्ति चासौ। वक्तारो भणन्ति — "(अ)व्यग्रमनुमानावधारितम्" इति। यस्याव्यग्रं मनः मतिप्पं द्रष्ट ? स कस्मान्नोपलभते। अत्रोच्यते — सौक्ष्म्यात्। धूमोष्णनीहारा आकाशगता नोपलभ्यन्ते, ते च सन्तीति। अत्राह — ये नातिसूक्ष्मास्ते कस्मान्नोपलभ्यन्ते। अत्रोच्यते — व्यवधानात्। कुड्येन घटादयो व्यवहिताः। ये चाव्यवहितास् ते कस्मान्नोपलभ्यन्ते। अभिभवात्। यथा [आ]दित्यप्रकाशेन ग्रहनक्षत्रचन्द्रताराणां [अ]प्रकाश अभिभूतत्वान्नोपलभ्यन्ते। किं ते न सन्तीति। अत्राह — ये नाभिभूतास्ते कस्मान्नोपलभ्यन्त इति। अत्रोच्यते — समानाभिहाराच्च। समानात् सदृशादित्यर्थः। तेषां [च] अभिहारो राशिः तस्मात् समानाभिहारादिति। आमलका इव। सतामर्थानाम् अष्टविधानुपलब्धिः। असतां च चतुर्विधा। प्रागुत्पत्तेरभावात्,

यथा मृत्पिण्डे घटो नास्तीत्युच्यते — अभावान्नोपलभ्यते। प्रध्वंसाभावात्, यथा मुद्गराभिघाते प्रध्वस्तो घटो [नोपलभ्यते]। इतरेतराभावात्, यथा गोत्वमश्वत्वे नास्ति, अश्वत्वं वा गोत्वे। अत्यन्ताभावात्, यथा द्वितीयमनीश्वरशिरसः तृतीयौ बाहुः शशविषाण इति। एवमियं द्वादशविधानुपलब्धिर्दृष्टा सतामर्थानामष्टविधा, असतां चतुर्विधा। तस्मात् सन्तोऽप्यर्था एभिरनुपलब्धाः ॥७॥

तत्र यदुक्तं — "येऽर्थाः प्रत्यक्षतो नोपलभ्यन्ते ते न सन्ति"; अनुपलब्धिश्चाभावलक्षणं, प्रधानपुरुषौ च नोपलभ्येते यस्मात्तौ न स्त इति। न युक्तम्[इदम्]। अत्राह — यथोद्दिष्टानां द्वादशानामनुपलब्धिहेतूनां कतमेन हेतुना प्रधानस्यानुपलब्धिरिति। अत्रोच्यते —

सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धिर्नाभावात् कार्यतस्तदुपलब्धिः।

महदादि तच्च कार्यं प्रकृतिविरूपं सरूपं [च] ॥८॥

सौक्ष्म्यात्तस्य प्रधानस्यानुपलब्धिः। सूक्ष्मं हि प्रधानम्, कस्मात्? अदर्शनलक्षणत्वात्। आह — कथमेतद् गम्यते सौक्ष्म्यादेवानुपलब्धिर्नाभावादिति। अत्रोच्यते — सौक्ष्म्यादेवानुपलब्धिर्नाभावादिति। कस्मात्? कार्यतस्तदुपलब्धिः। (कार्यत इत्यादि) — [च] कार्यतस्तस्योपलब्धिः प्रधानस्येत्यर्थः। तदर्थं महदादिकार्यं दृष्ट्वा त्रिगुणं प्रधानमपि (अनुमीयते। कथं) त्रिगुणाद्-

प्यन्यदस्ति प्रधानमिति। कार्याद्धि कारणानामुपलब्धिर्दृष्टा। विस्तीर्णविटपशाखं न्यग्रोधपादपं दृष्ट्वानुमीयते — अस्त्यसौ जननक्रियासमर्था न्यग्रोधवनी यस्या अनुपलभ्यमानाया अपीदं कार्यमुपलभ्यते। एवमिहाप्यास्ति प्रधानं ⟨यत्⟩ सौक्ष्म्यादनुपलभ्यमानं कार्यदर्शनादनुमीयते न्यग्रोधवनीवत्। जगतः क्रियायां⟩ समर्थमेव प्रधानं यस्येदं कार्यमिति। अत्राह। किं च कार्यमिति, यदुपलभ्य प्रधानमनुमीयत इति। अत्रोच्यते — महदादि तच्चकार्यम्, महा(न्) न्यस्य कार्यस्यादि(ः)। तदिदं कार्यं महदादि(रि)त्युच्यते। बुद्धेरहङ्कारः पञ्च तन्मात्राण्येकादशेन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतान्येतत्कार्यम्। किञ्चान्यत् —

प्रकृतिविरूपम्, प्रकृतिः प्रधानमित्यर्थः। प्रकृतिविरूपं प्रकृतेरसदृशमित्यर्थः। प्रकृतिसरूपं प्रकृतिसदृशमित्यर्थः। यैर्येर्हेतुभिः प्रधानात् {(अ)} (अ)सदृशं व्यक्तं सन्ति तेऽपि हेतवः। यैश्च हेतुभिः सदृशं व्यक्तं प्रधानात् तेऽपि हेतवः सन्ति। लोके पितुस्तुल्यः पुत्रः चातुल्यः, यदि रूपेण तुल्यो गुणैर्न तुल्यः। गुणैस्तुल्यो न रूपेण। एवं च व्यक्तं प्रधानस्य तुल्यं न तुल्यं च। हेतुर(नु) परिष्टाद्वक्ष्यामः॥८॥

अत्राह — तिष्ठतु तावदेतत् सारूप्यं (वैरूप्यं) चोत्तरप्रश्नं प्रब्रूहे। सतां ह्येष सामयस्तावत् स्यात्। क एष दोषः स्यात्। यमर्थं शिष्यः पृच्छति तं शिष्यं प्रत्याचार्येण वक्तव्यम्। प्रकरणमपि परित्यज्याचार्यः शिष्यं ब्रवीत्युत्तरप्रश्नमिति।

अत्राह — शिष्यो यदेतन्महदादिकार्यं तत् प्रागुत्पत्तेः स्यात्, आहोस्विदसदिति। कुत आशङ्केति चेद्धेतुर् आचार्यविप्रतिपत्तेः संशयः। इहाचार्या विप्रतिपत्तौ वैशेषिका आर्हता बौद्धाश्च। वैशेषिकास्तावत् प्रागुत्पत्तेर्मृत्पिण्डे घटो नास्तीति व्यवसिताः। अस्ति नास्तीति चार्हताः। नैवास्ति नैव ⟨नास्ति⟩ इत्युपगतः ⟨पक्षः⟩ बौद्धानाम्। एवं व्यवस्थिते कोऽत्र निश्चयो भवतीति॥ अत्रोच्यते — आर्हतानां प्रतिषेधं वक्ष्यामि। आर्हतानां सदसत्कार्यं तत् कथयति। यदि सत्, असन्न भवति। अथासत् सन्न भवति। तस्मात् सदसतोर्वि(रु)द्धानां पक्षपरिग्रहाभावात् तैस्तैः सह संकल्यः॥ वैशेषिकाणामसत्कार्यप्रतिषेधं वक्ष्यामि। तद्यथा —

असदकरणादुपादानग्रहणात् सर्वसम्भवा(भा)भावात्।
शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत्कार्यम्॥९॥

असदकरणात् — न सद् असत्, (तस्या)करणम् असदकरणम्। यद्य(स)स(त्) कार्यं स्यात्, सिकताभ्यस्तैलनिष्पत्तिः स्यात्। न च निष्पद्यते। तस्मादसदकरणात्। पश्यामः प्रधाने व्यक्तमस्ति प्रागुत्पत्तेरिति। तस्मात् सत्कार्यमिति॥

उपादानग्रहणात् — उपादानस्य ग्रहणं तस्मादुपादानग्रहणात्। येन योऽर्थी ह लोके भवति स तं निमित्तमुपादानं करोति। दध्यर्थी क्षीरस्योपादानं करोति। यद्यसत्कार्यं स्यात्, उदकस्य दध्यर्थ्युपादानं कुर्यात्। न च करोति॥

(सर्वसम्भवा(ा)भावात् । यद्यसत्कार्यं स्यात् सर्वं सर्वत्र सम्भवेत्, तृणपांशुवालुका-भ्यो(ः) रजतसुवर्णवज्रादीनि क्रियेरन्, न च तत् क्रियते । तत्कार्यं प्रागुत्पत्तेः कारणस्थितम् ॥ किञ्चान्यत् — शक्तस्य शक्यकरणात् । इह शक्तः कुलाल(ः) करण(-उपकरणैः){।} मृत्पीण्डदण्डचक्रसूत्रोदकविदला(दि)भिः शक्यं घटं करोति नाशक्तः शक्यं करोति । कारणभावाच्च सत्कार्यम् । यल्लक्षणं (कारणं) तल्लक्षणं कार्यं भवति । यथा कोद्रवेभ्यः कोद्रवा व्रीहिभ्यो व्रीहयः निष्पाद्यन्ते । यद्यसत्कार्यं स्यात् कोद्रवेभ्यः शालीनां निष्पत्तिः स्यात् । न तु भवति । कस्मात्? कारणभावादिति । कारणेषु प्रागुत्पन्नं स्यात् कार्यमिति ॥ एवं {।} पञ्चभिर्हेतुभिः प्रधाने महदादिकार्यमस्तीति । एकस्मात् सत उत्पत्तेरिति । अयमन्तरप्रश्नः परिसमाप्तः । प्रकृतं वक्ष्यामः ॥ ९ ॥

अत्रोच्यते —

हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् ।
सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम् ॥ १० ॥

प्रकृतिविरूपं (सरूपं) चेति यदुक्तं तद्वक्ष्यामः, यत्र महदादि लिङ्गं प्रकृतितुल्यं चा(ा)तुल्यं च, येन तावद(तु)ल्यताहेतून् वक्ष्यामः ॥ तदुच्यते — हेतुमत् । हेतुमन्नाम — हेतुर(र)स्यास्तीति हेतुमत् । हेतुरपदेशो, लिङ्गं, निमित्तं, प्रमाणं,

कारणमिति पर्यायाः । प्रधानस्यैते पर्यायशब्दाः । प्रधानं हेतुः, तन्महदादिलिङ्गं भूतपर्यन्तं हेतुमत् । बुद्धिः प्रधानेन तु हे(तु)मती । अहङ्कार(ो) बुद्ध्या हेतुमान् । पञ्चतन्मात्राण्येकादशेन्द्रियाण्य् अहङ्कारेण हेतुमन्ति । आकाशं शब्दतन्मात्रेण हेतुमत् । वा(यु)ः स्पर्शतन्मात्रेण हेतुमान् । तेजो रूपतन्मात्रेण हेतुमत् । आपो रसतन्मात्रे(ण) हेतुमत्यः । पृथिवी गन्धतन्मात्रेण हेतुमती । एवं सर्वं हेतुमत् ॥ किञ्चान्यत् — अनित्यम् । महदादिलिङ्गं सर्वं यस्माद् <अन्यस्माद्> उत्पद्यते तस्मादनित्यम् । <यथा> - मृत्पिण्डादुत्पद्यते घटः{।} सोऽप्यनित्यः । तथैव महदादिलिङ्गमुत्पद्यते, तस्मादनित्यमिति । प्रलयकाले महाभूतानि तन्मात्रेषु प्रलयं गच्छन्ति । तन्मात्राणीन्द्रियाण्यहङ्कारे । अहङ्कारो बुद्धौ, बुद्धि(श्च) प्रधाने । अतः सर्वमनित्यं व्यक्तं महदादि कार्यमिति ॥ (किं) चान्यत् — अव्यापि न व्यापि । महदादिलिङ्गम् असर्वगतमित्यर्थः । यथा प्रधानपुरुषौ दिवि भुवि चान्तरिक्षे च वर्तते, तन्महदादिलिङ्गं न वर्तते ॥ किञ्चान्यत् — अव्यापि व्यक्तम् असर्वगतत्वात् । व्यापि प्रधानं, कस्मात् सर्वगतत्वात् ॥ किञ्चान्यत् — अनेकं व्यक्तम् । एकं प्रधानं, कस्मात्? कारणत्वात् । त्रयाणां लोकानां कारणं प्रधानं तस्मादेकम् ॥ किञ्चान्यत् — आश्रितं व्यक्तं कार्यत्वात् । निराश्रयं प्रधानम् अकारणत्वात् । न हि प्रधाना(त्परं) किं(चि)दस्ति, यस्य प्रधानं कार्यं स्यात् ।

तस्मान्निराश्रयं प्रधानम्॥ किञ्चान्यत्—सक्रियं व्यक्तम्, यस्मात् संसारकाले संसरति महदादिलिङ्गम्। निष्क्रियं प्रधानम्, कस्मात् सर्वगतत्वात्॥ सावयवं व्यक्तं शब्दादिभिर्युक्तमित्यर्थः। निरवयवं प्रधानम्{।} न हि शब्दादयः प्रधाने विद्यन्ते, तस्मान्निरवयवं प्रधानम्॥ किञ्चान्यत्—परतन्त्रं नात्मनः प्रभवतीत्यर्थः॥

एवमेतद्व्यक्ताव्यक्तयोर्वैरूप्यं व्याख्यातं वैधर्म्यमित्यर्थः। साधर्म्यमिदानीं वक्ष्यामः। "प्रकृति(विरूपं) सरूपं च" इत्युक्तं तदुच्यते—

त्रिगुणमविवेकि विषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि।
व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विपरीतस्तथा (च) पुमान्॥११॥

व्यक्तमव्यक्तं चेति तस्य व्याख्यानम्। त्रिगुणं व्यक्तम्। सत्त्वरजस्तमांसि त्रयो गुणाः। तैर्गुणैः(युक्तम्)। बुद्धिरहङ्कारः तन्मात्राणीन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतानि त्रिगुणानि। अतस्त्रिगुणमव्यक्तम्॥ किञ्चान्यत्—अविवेकि। "विचिर् पृथग्भावे" (धातुप॰ 1443) तस्य णिनि प्रत्यये विवेकि। न विवेकि 'अविवेकि' इत्युक्तं भवति। इमानि सत्त्वरजस्तमांसि इदं व्यक्तं (इति) पृथङ् न शक्यते वक्तुम्। यथा गौरश्वमिति; एवं तावद्व्यक्ताव्यक्तयोर्विभागो न शक्यते वक्तुम्। ये गुणास्तदव्यक्तं तस्मादुच्यते—'अविवेकि' इति॥ किञ्चान्यत्—विषयो व्यक्तम्। भोग्यं

सर्वपुरुषाणमित्यर्थः। किञ्चान्यत्—सामान्यं यथा मल्लदासी सर्वेषां सामान्या। एवं विषयो महदादिलिङ्गं सर्वपुरुषाणां सामान्यम्॥ किञ्चान्यत्—अचेतनं महदादिलिङ्गम्। सुखदुःखमोहान्न(न) वेदयतीत्यर्थः॥ प्रसवधर्मि—प्रसवधर्मो ऽस्यास्तीति इनि प्रत्यये। बुद्धिरहङ्कारं प्रसूते। अहङ्कारस्तु तन्मात्राणीन्द्रियाणि च। तन्मात्राण्यपि भूतानि च प्रसवन्ति, एवं प्रसवधर्मि। व्यक्तं गुणादिप्रसवधर्मि। षष्ठकमिति॥ किञ्चान्यत्—तथा प्रधानम्। यथा त्रिगुणं व्यक्तं तथा प्रधानमपि त्रिगुणम्। कस्मात्—इह लोके यदात्मकं कारणं तदात्मकं कार्यं भवतीति। यदि कृष्णास्तन्तवः, कृष्णपटो भवति। अथ शुक्लास्तन्तवः शुक्लपटो भवति। एवं महदादिलिङ्गं त्रिगुणं दृष्ट्वानुमानेन साधयामः, तदपि प्रधानं त्रिगुणं भवतीति। यतः प्रधानं सत्त्वरजस्तमांसि। त्रयो गुणाः (अव्यक्तं न स्युः, व्यक्ते गुणाः कुतः स्युः। पश्यामः प्रधानमेव त्रिगुणम्॥ किञ्चान्यत्—अविवेकि व्यक्तं त्रिभिर्गुणैर्न वियुज्यते।{।} अन्ये गुणा अन्यद्व्यक्तम्) इति न शक्यते वक्तुम्। न तथान्ये गुणा अन्यत् प्रधानमिति शक्यते वक्तुम्। प्रधानमपि गुणैर्युक्तम्॥ किञ्चान्यत्—व्यक्तं सर्वपुरुषभोज्यम्। सामान्यविषयत्वाद् व्यक्तं सामान्यं, मल्लदासीवत्। प्रधानमपि विषयत्वात् सर्वपुरुषसामान्यम्॥ अचेतनं व्यक्तं, प्रधानमप्यचेतनं सुखदुःखमोहान्न वेदयति; इति कथमवग-

म्यते। लोके दृष्टत्वादचेतनं भवति, अचेतन[1]मृत्पिण्डोत्पन्नो[2] घटोऽचेतनो दृष्टः।
एवमिदं व्यक्तं तदाऽचेतनं, प्रधानमप्यचेतनं भवतीति[3] गम्यते॥ किञ्चान्यत्—
प्रसवधर्मि(अ)[4]व्यक्तमित्युक्तं, प्रधानमपि प्रसवधर्मि। किं प्रसवधर्मि, बुद्धि[5]<आदिकं>[6]
प्रसव<धर्मि>[6] इति तथा प्रधानमपि। एवमेतद् व्यक्ताव्यक्तयोः साधर्म्यं व्याख्यातम्।
यदुक्तं सरूपं[7] चेति तस्यवचनस्यार्या समाप्ता॥ अत ऊर्ध्वं[8] व्यक्ताव्यक्तपुरुषाणां
साधर्म्यं वैधर्म्यं च व्याख्यास्यामः। तद्विपरीतस्तथा च पुमान्। ताभ्यां विपरीत
इत्यर्थः स पुमान्। त्रिगुणं व्यक्तं (अव्यक्तं) च, निर्गुणः[9] पुरुषः। सत्त्वरजस्तमांसि
त्रयो गुणाः पुरुषे न सन्ति, व्यक्ताव्यक्तयोः सन्ति, तस्मान्निर्गुणः पुरुषः॥{ }[10]
किञ्चान्यत्—अविवेकि[11] व्यक्तमव्यक्तं च। विविक्तः पुरुषः। गुणैर्वियुक्त इत्यर्थो
विशुद्धः॥ किञ्चान्यत्—विषयो व्यक्तमव्यक्तं च। विषयी पुरुषः, भोक्तेत्यर्थः॥
किञ्चान्यत्—सामान्यं व्यक्तमव्यक्तं च। निःसामान्यः[12] पुरुषः॥ किञ्चान्यत्—
अचेतनं व्यक्तमव्यक्तं च। सुखदुःखमोहान्न सम्बोधयतीत्यर्थः। पुरुषो वेदयते[13],
चेतनावान्[14]॥ प्रसवधर्मि व्यक्तमव्यक्तं च। अप्रसवधर्मा पुरुषः। न किञ्चित्
पुरुषात्(प्र)सूयते[15]। तस्मादुच्यते—तद्विपरीतस्तथा च पुमान्॥ किञ्चान्यत्—
तथा च पुमान्(न्)॥ अहेतुमत्[16] प्रधानं पुरुषोऽप्यहेतुमान्। न ह्यन्यस्मात् पुरुष
उत्पद्यते॥ किञ्चान्यत्—अनित्यं व्यक्तं, नित्यं प्रधानं पुरुषोऽपि नित्यः। कस्मात्—

अनुत्पत्तिकत्वात्॥ किञ्चान्यत्—अव्यापि व्यक्तं, असर्वगतत्वात्। व्यापि[1] (प्र)[2]धानं,
कस्मात् सर्वगतत्वादित्यर्थः। पुरुषो<ऽपि> व्यापी सर्वगत इत्यर्थः। किञ्चान्यत्—
सक्रियं व्यक्तं संसरतीत्यर्थः। अथ निष्क्रियं प्रधानं पुरुषोऽपि निष्क्रियः
सर्वगतत्वात्॥ किञ्चान्यत्—आश्रितं व्यक्तं, अनाश्रितं प्रधानम्। पुरुषोऽप्यनाश्रितः
प्रधानतुल्य[3] इत्यर्थः॥ किञ्चान्यत्—लिङ्गं व्यक्तं प्रलयकाले प्रधाने लयं गच्छति
अलिङ्गं प्रधानं, (न)[4] क्वचिल्लयं गच्छति। पुरुषोऽप्यलिङ्गः प्रधानवत्॥{ }[5]
किञ्चान्यत्— सावयवं[6] शब्दस्पर्शरसरूपगन्धवद्व्यक्तं[7] भवति। निरवयवौ
प्रधानपुरुषौ। (अ)व्यक्ते शब्दादयः (न) सन्ति, तस्मान्निरवयवं प्रधानम्।
पुरुषोऽपि निरवयवः, शब्दादयः पुरुषे न सन्ति॥ किञ्चान्यत्—परतन्त्रं
व्यक्तमात्मनो न प्रभवतीति। स्वतन्त्रं प्रधानमात्मनः{ }[8] प्रभवतीति, पुरुषोऽपि
स्वतन्त्र आत्मनः प्रभवतीत्यर्थः। एवमेतदार्याद्वयेन प्रधानपुरुषव्यक्तानां
साधर्म्यं वैधर्म्यं च व्याख्यातम् इति॥

अत्राह त्रिगुणं व्यक्तमव्यक्तं चेति। तत्र के गुणाः किमात्मकाः किंलक्षणाः
किंवृत्तयश्च, यैर्गुणैस्त्रिगुणं व्यक्तमव्यक्तं चेति। अत्रोच्यते—

[प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः।]
अन्योन्याभि[9]भवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः॥ १२॥

प्रीत्यप्रीतिविषादात्मका इति प्रीतिश्चाप्रीतिश्च विषादश्च "त्मानि येषां भवन्ति ते गुणाः प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः। द्वन्द्वो बहुव्रीहिः। तत्र प्रीतिः सत्त्वं, अप्रीती रजः, विषादस्तमः, एतद्गुणलक्षणम्"। किञ्चान्यत् — प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्था(ः)। प्रकाशश्च प्रवृत्तिश्च नियमश्च येषामर्था भवन्ति। ते गुणा(ः) प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः। तत्र प्रकाशा(र्थं) सत्त्वं प्रवृत्त्यर्थं रजो नियमार्थं तमः। किञ्चान्यत् — अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणा इदमाख्यात(म्)। कदाचित् सत्त्वमुत्कटीभूत्वा रजस्तमसी अभिभवति। यथा "दित्यप्रकाशो ग्रहनक्षत्रताराणां प्रकाशमभिभवति दिवा। यदा रज उत्कटीभवति तदा सत्त्वतमसी अभिभवति, यदा तम उत्कटीभवति तदा सत्त्वरजसी अभिभवति, एवमन्योन्याभिभवा गुणाः। अन्योन्याश्रया(ः) परस्परमाश्रिता गुणा वर्तन्ते। यथा त्रयो दण्डाः त्रिदण्डभूतमन्योन्यमाश्रित्य कुण्डिकां धारयन्ते, एवमन्योन्यमाश्रित्य गुणाः सर्वकार्याणि कुर्वन्ति। तस्मादुच्यते — अन्योन्याश्रया इति। किञ्चान्यत् — (अन्योन्यं) जनयन्ते गुणाः। कदाचित् सत्त्वं रजस्तमसी जनयति, कदाचित्तमः सत्त्वरजसी जनयति, एवमन्योन्यं गुणान्। यथा मृत्पिण्डो घटं जनयति तन्तवः पटं, तद्वदेवमन्योन्यं जनयन्ति गुणाः। यथा देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्राः परस्परं बोधयन्ति — उत्थितः सूर्यः,

उत्तिष्ठ(त) भवानिति' एवं बुद्धिस्था(ः) (गुणाः) सत्त्वरजस्तमांसि (परस्परं) बोधयन्ति। एवं सत्त्वेन बोधितं रजः सत्त्वेनापि च क्रियां करोति। तथा तमः सत्त्वेन प्रबोधितम्। सत्त्वस्य च रजसश्च तमसश्च क्रिया(ः) याः तासां तिसृणाम् एकीभावं करोति। ततो बोधनसामर्थ्यं भवति। एवमन्योन्यजनका गुणाः। यथा स्त्रीपुंसयोः परस्परमिथुनम् एवं गुणाः परस्परमिथुनाः। अपि चोक्तं —

रजसो मिथुनं सत्त्वं सत्त्वस्य मिथुनं रजः।

उभयोः सत्त्वरजसोर्मिथुनं तम उच्यते॥

परस्परसहाया इत्यर्थः॥ किञ्चान्यत् — अन्योन्यवृत्त(यः)श्च गुणाः। सत्त्वरजस्तमांस्यन्योन्यावृत्तिं जनयन्ति। यथा काचित् स्त्री राज्ञी कुलस्त्री सा(ध्वी) राज्ञो भार्या परमरूपदर्शनीया प्रथमयौवने वर्तमाना हावभावलीलासम्पन्ना सा भर्तु(ः) सुखा भवति। आत्मनश्च बन्धुवर्गस्य च प्रीतिं जनयति। एवं सत्त्वनात्मनो वृत्तिर्जनिता स्त्रीभूतेन"। सैव स्त्री सपत्नीनां दुःखं जनयति, तथा मोहं चेति। सपत्न्योऽद्विविधाः — दासीसपत्न्यश्च कुलस्त्रीसपत्न्यश्च। तत्र दासी सपत्नीनां दुःखं जनयति। "इयं प्रिया भर्तुः" "वयमप्रियाः" इति दुःखमापन्ना भवन्ति। तासां मोह(म्) उत्पद्यते। "इयं कुलस्त्री" "वयं दास्यः" इति कृत्वा मोहमापन्ना भवन्ति {()}। एवं सत्त्वेन

स्त्रीभूतेन रजस्तमसो{ः} वृत्तिर्जनिता सपत्नीनाम्। किञ्चान्यत् — तथैव सत्त्वं{ं} स्त्रीभूतं तासां कुलस्त्रीणां सपत्नीनां मोहं जनयति। कथम्? ताः कुलस्त्रियो ब्रुवते। "इयम् एका कुलस्त्री वयमकुलस्त्रियः। इयं प्रिया भर्तुः, वयमप्रियाः" इति मोहमापन्ना भवन्ति। एवं सत्त्वेन स्त्रीभूतेन तमसो वृत्तिर्जनिता। एवं सत्त्वं तावदनेकदृष्टान्तैः त्रयाणां गुणानां वृत्तिं जनयति॥ रजसो वक्ष्यामः। यथा कस्मिंश्चिद्देशे चोरा आगम्य ग्रामं घ्नन्ति, तस्मिन् ग्रामे याः कुलस्त्रियः ताः करन्ति। तत्र कश्चित् क्षत्रियो ऽश्वमारूढः तान् चोरान् हन्ति। तस्मिन् क्षत्रिय उपचारो राज्ञो द्रष्टव्यः। राजाते प्रवर्तते तत् क्षत्रियभूतं रजः। अतश्च सत्त्वस्य {।} वृत्तिं जनयति। कथं गम्यत इति। तदुच्यते - क्षत्रियश्चोरान् हन्ति, प्रासेन तेषां दुःखमुत्पादयति। एवं क्षत्रियभूतेन रजसा ऽत्मनो वृत्तिर्जनिता॥ किञ्चान्यत् — तस्मिंश्चोरे हन्यमाने ऽन्यचोराः तमोरजोमूढाः स्थाणुवच्च स्थिता भीता न शक्नुवन्ति गन्तुम् अक्रमयितुं ⟨वा⟩। क्षत्रियो हनिष्यति (इति) । एवं क्षत्रियभूतेन रजसा तमोवृत्तिर्जनिता॥ तमोवृत्तिं वक्ष्यामः। यथा महाकालमेघः तोयधरो ग्रसति नभो भूमिं च, सविद्युद्बलाहको गम्भीरघोषस्तनित इत्युक्तम्। महाकृष्णरूपत्वात् नाम एवोच्यते। स हि तमोभूतः कालमेघस्त्रयाणां वृत्तिं जनयति, तमः कालमेघः कथ्यते।

तदुच्यते कदाचिदयं कर्षकाणां तावत् सञ्जी(कृत)बीजक्षेत्राणां तुष्टिं जनयति वृष्ट्या बीजानि प्ररोहन्तीति ते परमतुष्टा भवन्ति। एवं कालमेघेन तमोभूतेन सत्त्वस्य वृत्तिर्जनिता। किञ्चान्यत् — रजसो वृत्तिं जनयति। तत्कालमेघं दृष्ट्वा दुःखमापन्ना भवन्ति। "अहो वृष्टिः, प्रावृट्कालः संप्राप्तः, कर्ता च परविषयगतो नागच्छति" इति। एवं मेघभूतेन तमसा रजोवृत्तिर्जनित{।}। किञ्चान्यत — विचिकिल्लवणसार्थवाहा लवणशाकर्{मृ}द्विका अस्माद्विषयादन्यविषयं प्रस्थिताः{ः} ते शकटव्यावर्तमानाः कालमेघं दृष्ट्वा मोहमापन्नाः। एवं कालमेघेन तमोभूतेनात्मनो वृत्तिर्जनिता। एवं तमसा त्रयाणां गुणानां वृत्तिर्जनिता। तस्मादुच्यते - अन्योन्यवृत्तयश्च{।}गुणा इति॥

किञ्चान्यल्लक्षणं वक्ष्यामः। तदुच्यते —

सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलं च रजः।
गुरु वरण(क)मेव तमः प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः॥ १३॥

तत्र सत्त्वं यस्येदं लक्षणम् — लघुत्वं प्रकाश(क)त्वं च। यदा सत्त्वमुत्कटं भवति तदा लघून्यङ्गानि भवन्ति, शुद्धानि चेन्द्रियाणि विषयग्रहणसमर्थानि भवन्ति; तदा मनाग्गम् अद्य मे सत्त्वमुत्कटं वर्तते (इति)। रजसो वक्ष्यामः तदुच्यते — इष्टमुपष्टम्भकं चलं (च) रजः। यथा युद्धार्थी वृषः प्रतिवृषं

दृष्ट्वा, उपष्टम्भयति। एवं देवदत्ते रज उत्कटं भवति। स कलहं युद्धं मृगयते। चलचित्तश्च भवति। ग्रामं गच्छामि नगरं गच्छामि (इति) नित्यमौत्सुक्यमना भवति। एतद्र(जो)सो लक्षणम्। तमसो वक्ष्यामि, तदुच्यते — गुरु वरणकमेव तमः। यदा तम उत्कटं भवति तस्मिन् देवदत्ते (यो)ज्ञदत्ते वा तस्य गुरूण्यङ्गानि भवन्ति, इन्द्रियाणि चावृतानि भवन्ति। विषयग्रहणासमर्थानि भवन्ति। (आह) — परस्परविरुद्धाश्च शत्रव एकमर्थं न कुर्वन्ति। परस्परविरुद्धाश्चामी गुणाः ते ऽपि पुरुषार्थं न कुर्वन्ति। अत्रोच्यते — प्रदीपवत्। प्रदीपेन तुल्यं प्रदीपवत्। तेन तुल्यं क्रिया च विधीयते। तैलाग्निवर्त्तिसंयोगः प्रदीप इत्युच्यते। यथा तैलाग्निवर्त्तयः परस्परविरुद्धा भवन्ति, पुरुषार्थं साधयन्ति, गर्भगृहगतान् घटादीन् प्रकाशयन्ति। एवं तैलाग्निवार्त्तिभूता(:) सत्त्वरजस्तमांसि त्रयो गुणाः पुरुषार्थं कुर्वन्ति। तस्मात्तदुच्यते — प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिरिति ॥१३॥

त्रिगुणमविवेकिविषयं इत्येवमादि(अयमवि)वेक्यादिगणो{(:)} व्यक्ते सिद्धः, तथा {(:)} प्रधान(म्) इत्युक्तम्। तत् कथं (अ)व्यक्ते ऽपि सिद्धिर् भवति (इति) सन्देहः। सन्देहादयमन्तरप्रश्नो ऽस्ति। तत्त्वेन ब्रूहि। अत्रोच्यते — कुतः संशयः, कस्मात्? अनुपलब्धेः। अनुपलभ्यमानम् अविवेक्यादिगणः पञ्चकः कारणे

विद्यत इत्येतत् कथमवगम्यते। तथा प्रधानमित्येव भावान्न मृष्यते ऽनेनोपोद्घातेनेयमार्या॥ अत्रोच्यते — अविवेक्यादिपञ्चको विदुषा सुखमवगम्यते। कस्मात्? अस्माद्

अविवेक्यादिः सिद्धस्त्रैगुण्यात् तद्विपर्ययाभावात्।

कारणगुणात्मकत्वात् कार्यस्याव्यक्तमपि सिद्धम् ॥१४॥

सो ऽयमविवेक्यादिगणो (यम्) अव्यक्ते न गृह्णीम {(:)} इति। अत्रोच्यते — तद्विपर्ययाभावात्। आचार्यो ब्रवीति — यदि व्यक्तं गृह्णामि, अविवेक्यादिना गणेन युक्तमव्यक्तमपि गृहीतं त्वया। कथं? — तद्विपर्ययाभावात्। यत्रैव तन्तवस्तत्र पटः। अन्ये तन्तवो दूरे स्थिताः, सन्निकृष्टे (अन्यः) पट इति (न) भवति। यदुक्तं भवति — (यः) पटं पश्यति स तन्तून् पश्यति। एवमेतत् तन्तुपटवद् व्यक्ताव्यक्तयोः सम्बन्धः। न हि भवति — दूरे प्रधानं सन्निकृष्टे व्यक्तम् इति। यदुक्तं भवति तस्मादुच्यते — यदात्मकं कार्यं भवति तदात्मकं कारणमिति। यथा शुक्लैस्तन्तुभिरारब्धः पटः शुक्लो भवति। अथ कृष्णैस् तन्तुभिः कृष्णपटो भवति। एवं महदादिलिङ्गमप्यविवेक्यादीनां गणेन वक्ष्यते। यो वा यथा व्यक्तं दृष्ट्वा तथा प्रधानं (पश्यति) स साधयति प्रधानमप्यविवेक्यादि{(:)} गणेन युक्त(म्) इति। तस्माद् (अ)व्यक्तमपि सिद्धम् एतैर्गुणैः, व्यक्तमपि तद् ॥१४॥

तदुच्यते भवता -- अविवेक्यादि(ः) सिद्धस्त्रैगुण्या(त्)द् व्यक्ते, अव्यक्तमपि सिद्धम्। अत्राह - इह लोके यन्नोपलभ्यते तन्नास्तीति। यथा, द्वितीयमनीश्वरशिरो ..... वन्ध्यापुत्रिकाभ्रूविलासादयो वा। तथा च प्रधानं नोपलभ्यते। तत् कथमवगम्यते — अस्ति प्रधानमिति॥ अत्रोच्यते — इह लोके (?) हिमवतः (उ)पलाग्रपरिमाणं नोपलभ्यमानमस्ति (एव)। अत्राह — को हेतुरिति। अत्रोच्यते —

भेदानां परिमाणात् समन्वयाच्छक्ति(तः) प्रवृत्तेश्च ।

का(र)णकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप्य(स्य) ॥१५॥

अस्ति प्रधानम्। कस्मात् — भेदानां परिमाणात्। इह लोके यस्य कर्त्ता ऽस्ति तस्य परिमाणं दृष्टम्। यथा कुलालः परिमिता(त्) मृत्पिण्डाद् घटं करोति प्रस्थग्राहिणमाढकग्राहिणं वा। तथैवायं परिमितं पटं करोति तन्तुभिः। तथैवायं परिमितं पटं करोति तन्तुभिः। पञ्चपलिकं वा॥ इह च महदादिलिङ्गं परिमितम्, एका बुद्धिर् एको ऽहङ्कारः पञ्च तन्मात्राण्येकादशेन्द्रियाणि पञ्च महाभूतानि। एवमेतद् व्यक्तं परिमितं दृष्टम्। अतो ऽनुमानेन साधयामः — अस्ति तत् प्रधानं यद् इदं व्यक्तं परिमितमुत्पादयतीति। यदि प्रधानं न स्यात्, निष्परिमाणमिदं व्यक्तं स्याद् इति। भेदानां परिमाणं पश्यामः, अस्ति प्रधानं कारणमिति यद् इदं व्यक्तमुत्पादयतीति। (अ)त्र (अस्ति प्रधानम्)॥ अतश्चास्ति

प्रधानम्। कस्मात्। समन्वयात्। इह लोके समन्वयं सिद्धिर्दृष्टा, यथा कश्चिद् ब्रह्मबटुं दृष्ट्वा समनुगच्छति — नूनमस्य बटोः माता ऽपि ब्राह्मणी पिता ऽपि ब्राह्मण इति। एवं त्रिगुणं दृष्ट्वा ऽतः पश्यामो व्यक्तस्य यत्कारणं तदपि त्रिगुणं भविष्यतीति। तेन समन्वयं पश्यामः — अस्ति प्रधान(म्) इति॥ अतश्चास्ति प्रधानं, कस्मात्। शक्तितः प्रवृत्तेश्च। इह लोके यस्मिन्नेवार्थे यः शक्तः (स) तस्मिन्नेवार्थे प्रवर्त्तते। यथा कुला(लो) घटकरणे मृत्पिण्डात्। तन्तुवायः पटकरणे (तन्तुभ्यः)॥ अतः साधयामः प्रधानस्याप्यस्ति शक्तिर्यया शक्त्या {(·)} व्यक्तमुत्पाद्यते। सा च शक्तिर्निराश्रिता न भवति। तस्मादस्ति प्रधानं यतः शक्तिः प्रवर्त्तत इति तस्मादस्ति प्रधानम्॥ अतश्चास्ति प्रधा(नम्)। (कस्मात्।) कारणकार्यविभागात्। कारणं च कार्यं च **कारणकार्ये**, तयोर्विभागः कारणकार्यविभागः। तस्मात् {( )} कारणकार्यविभागात्। करोतीति कारणं क्रियत इति कार्यम्। इह लोके कारणकार्ययोर् विभागो लोके दृष्टः। मृत्तिका कारणं, घटः कार्यं मधूदकपयसां (धा)रणसमर्थो, न तु मृत्पिण्डः। तन्तवः कारणं पटः कार्यम्। न तन्तवः शीतोष्णवातप्रतिघाते (समा)र्था भवन्ति। एवमिदं महदादिलिङ्गं कार्यं दृष्ट्वा साधयामः, तद्विपरीतमन्यत् कारणं भवतीति। साधयामस्तस्मादस्ति प्रधानमिति॥ अतश्चास्ति प्रधानम्। (कस्मात्।) अविभागाद् वैश्वरूप्यस्य।

"भज सेवायाम्" (धातुपा ९९४) विपूर्वकस्य विभाग इति। तस्य नञा प्रतिषेधः क्रियते। न विभागो ऽविभागः। तस्मादविभागात्। विश्वरूपता विश्वरूपत्वं वैश्वरूप्यमिति। वैश्वरूप्यं जगत्। ते लोका इत्यर्थः। ते पंचसु भूतेष्वन्तर्भूता(ः)। तेषां हि लोकानां पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशमिति भूतानि तन्मात्रेषु अविभागं गच्छ(न्ति)। अविभागो नाम, अन्यत् क्षीरमन्यद् दधीतीदं तु न शक्यते वक्तुम्। इदं व्यक्तमिदं (अ)व्यक्तमिति न शक्यते वक्तुम्। मन्यामहे—अस्ति प्रधानं यस्मिन् महदादिलिङ्गमविभागं गच्छति। तस्मादस्ति प्रधानं कारणमव्यक्तमिति।

अत्राह — गृह्णीमस्तावद् अस्ति प्रधानमिति, तदिदानीमेकं भूत्वा कथं व्यक्तमुत्पादयति बहु। एकस्तन्तुः पटं नोत्पादयति। एकं वीरणं {।} कटं नोत्पादयति। एकं चेदं प्रधानं व्यक्तमुत्पादयतीति मन्यसे, न चैकं किञ्चित् कार्यमुत्पादने समर्थ(म्) इति। अत्रोच्यते —

कारणमस्त्यव्यक्तं प्रवर्तते त्रिगुणतः समुदयाच्च।
परिणामतः सलिलवत् प्रतिप्रतिगुणाश्रयविशेषा(त्) ॥१६॥

कारण(म)व्यक्तं यन्नोपलभ्यते। अव्यक्तं प्रवर्तते त्रिगुणतः। अतो ऽपि प्रधाने बहुत्वमस्ति सत्त्वरजस्तमांसि त्रयो गुणाः। तस्मात् त्रिगुणं प्रधानमुत्पादयति महदादीन्युक्तम्। किञ्चान्यत् — समुदयाच्च। यथा गङ्गास्रोत(ां)सि समुदिता(नि) महेश्वर-{।}-शिरसि निपतिता(नि){।}। यथा तन्तवः पटं कुर्वन्ति, एवं सत्त्वरजस्तमांसि समुदितास्त्रयो गुणाः प्रधानस्था (व्यक्तं) कुर्वन्ति॥ अत्राह व्यक्तस्येह लोके द्विविधोत्पत्तिर्दृष्टा। स्त्रीपुमांसौ पुत्रमुत्पादयतः। क्षीरं दध्युत्पादयति। किमेवं प्रधानं स्त्रीपुंसवद् व्यक्तमुत्पादयति, आहोस्वि(त्) क्षीरवदिति सन्देहः। अत्रोच्यते— क्षीरं दधिभावेन परिण(म)ति, यदेतत् क्षीरं (त)देव दधि। एवं प्रधानं क्षीरवत् त्रयाणां लो(का)नाम् अन्तर्भावेन परिणमति। यदेव(ो) (अ)व्यक्तं तदेव व्यक्तम्। तस्मादुच्यते परिणामत इति। अत्राह—यद्येकस्मात् कारणात् त्रयो लो(का) उत्पद्यन्ते, तेन नैकत्वं प्राप्नोति सुखिनो देवा दुःखिता मनुष्या {।} मूढास्तैर्यग्योना इति। कथमेकस्मात् कारणाद् उत्पन्नानां त्रयाणां लोकानां वैषम्यं भवति? अत्रोच्यते — सलिलवत् पृथग्भाजनविशेषात्। कथमिति। सर्पोपभुक्तमुदकं विषभावेन परिणमति तदेव गवोपभुक्तं क्षीरभावेन, उष्ट्रोपभुक्तं मूत्रभावेन। पृथक् पृथग् भाजनविशेषात्॥ अथवा —

एकरसमन्तरिक्षात् पतति जलं तच्च मेदिनीं प्राप्य।
नानारसतां प्रतिपद्यते पृथग्भाजनविशेषात् ॥"

आकाशाद् हिरण्यभाजनेन परिगृहीतमम्भः मधुरभावेन परिणमते।

एवं त्रयो लोका एकस्मादुत्पन्ना गुणवैषम्येण पृथग्भावेन परिणमन्ते । ननु {?} देवानां सत्त्वमुत्कटं वर्त्तते, अतस्ते सुखिनः । मनुष्याणां रज उत्कटं वर्त्तते, अतस्ते दुःखिता[ः] । तिर्यग्योनिषु (तम) उत्कटत्वेन वर्त्तते, अतस्ते मूढाः । एषाम् एकस्मादुत्पन्नानां त्रयाणां लोकानां वैषम्यं भवति । तस्मादाह —{()} (पृथग्-) भाजनविशेषात् । एवं तावत् समधिगतं प्रधानम् ॥ १६ ॥

अत ऊर्ध्वं पुरुषं समधिगमिष्यामः । कथम् ? यस्मादुक्तं व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानान्मोक्षः प्राप्यत इति । किञ्चान्यत् — यथाऽव्यक्तं पञ्चभिर्हेतुभिः समधिगतम् अप्रत्यक्षत्वात् । तथा पुरुषो नोपलभ्यते प्रधानवत्, तस्यानुपलभ्यमानस्य पञ्चभिर्हेतुभिः समधिगमं करिष्यामः सौक्ष्म्यात् । तस्मादुच्यते —

संघातपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात् ।
(पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात् कैवल्यार्थप्रवृत्तेश्च ॥ १७ ॥)

अस्ति पुरुषः, कस्मात् संघातपरार्थत्वात् । इह लोके सङ्घातानां परार्थता(ना)ऽपि परस्परार्थं नो(ऽ)पि निरर्थम् । किन्तु ‹अत्र› दृष्टान्तः — तद्यथा पर्यङ्कः । गात्राणां पदानां च सङ्घातः पर्यङ्क इत्युच्यते । स हि पर्यङ्को न स्वार्थं करोति ब्राह्मणवत् । यथा ब्राह्मणा ‹न› स्वमर्थं प्रतिग्रहं कुर्वन्ति । ‹न› परस्परार्थमपि कुर्वन्ति, स्त्रीपुंसवन्न भवन्ति । निरर्थं न भवितव्यम् । तद्यथा

ऽथं पूर्वेति समुत्पन्ना ‹पर्यङ्ककृतिः› । अस्मादस्ति पुरुषः, यः पर्यङ्के शेते खट्वायं यस्यार्थे पर्यङ्ककृतिः । किञ्चान्यत् — मृत्तृणकाष्ठादीनां सङ्घात(ो) गृह उच्यते स चाऽयं परार्थः तद्वदिदं शरीरं पञ्चानां(ां) भूतानां सङ्घातः । अतः पश्यामः — अस्ति पुरुषो यस्यार्थेऽयं शरीरसङ्घातः । तस्मा(दो)ऽस्ति पुरुष इति ॥ कुतः पश्यामोऽस्ति पुरुष इति ? । त्रिगुणादिविपर्ययात् त्रयो गुणा यस्य गणस्यादौ सर्वम्(ो)भिवन्ति (स त्रिगुणादिः) । त्रिगुणादिविपर्ययादस्ति पुरुष इति । त्रिगुणादिविपरीतः खलु पुरुषोऽस्ति, कश्च स त्रिगुणादिविपर्ययः ? अत्रोच्यते — उक्तं पूर्वस्यामा{()}र्यायां "त्रिगुणमविवेकि" इति, तस्मादस्ति पुरुषः ॥ अधिष्ठानात् । लङ्घनप्लवनधावनसमर्थैरश्वैर्युक्तो रथः सारथिनाऽधिष्ठितः प्रवर्त्तते । यद्यनधिष्ठितः प्रवर्त्तते, आत्मनो {()} विनाशाय प्रवर्त्तते । तत्र चोक्तं "पुरुषाधिष्ठितं (प्रधानं) प्रवर्त्तते" । अतः पश्यामोऽस्ति पुरुष इति येनाऽधिष्ठितं प्रधानं महदादि सम्पादयतीति, तस्मादस्ति पुरुषः । एवमेतैस्त्रिभिर्हेतुभिर् अस्ति पुरुष इति ॥ भोक्तृत्वात् । अन्यच्च पश्यामः कैवल्यार्थप्रवृत्तेश्चास्ति पुरुषः । एवमेभिः पञ्चभिर्हेतुभिः पुरुषस्याऽस्तित्वं सिद्धमिति ॥

अत्राह — गृह्णीमस्तावत् पञ्चभिर्हेतुभिः शरीरे विभक्तो पुरुषोऽस्तीति । किं खलु एकोऽयं पुरुष आहोस्वित् प्रतिशरीरं पुरुष इति । अत्रोच्यते

बहवः पुरुषा(ः) इति। कस्मात्

जन्ममरणकरणानां प्रतिनियमादयुगपत् प्रवृत्तेश्च।

पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव ॥१८॥

जन्मनियमात् पश्यामो बहवः पुरुषा(ः)। यद्येकस्मिन् अधिष्ठाने बह्व्यः स्त्रियो गर्भिण्यस्तत्र काश्चित् प्रसूताः काश्चित् प्रसवेयातां। यद्येकः पुरुषः स्यात्, एकस्यां प्रसूतायां सर्वाः प्रसवेरन्। अतः पश्यामो बहवः पुरुषाः{( )} यद्येकः पुरुषः स्यादेकस्मिन् जीवति सर्वे जीवेरन्। एकस्मिन् मृते सर्वे म्रियेरन्। तस्मान्मरणनियमात् पश्यामो बहवः पुरुषाः। किञ्च करणनियमाच्च। करणानीन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि। इह लोके पुरुषा दृश्यन्ते। केचिद्बधिराः केचिन्मूकाः केचिदमूकाः, एवमादि केचिदुपहतेन्द्रिया अन्ये ऽनुपहतेन्द्रियाः। अतः करणनियमात् पश्यामो बहवः पुरुषा इति। अयुगपत् प्रवृत्तेश्च। इह लोके नानाविधा प्रवृत्तिर्दृष्टा, तद्यथा — एको धर्मे एकः कामे एको ऽर्थे ऽन्यो मोक्षे। अतः पश्यामो बहवः पुरुषा इति। इतश्च बहवः पुरुषाः, त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव। कस्यचिद्ब्राह्मणस्य त्रयः पुत्रा एकजोत्पन्नास्तुल्यगोत्रस्वाध्याया(ः)। तत्रैकः सात्त्विकः, एको राजसः, (एकस्तामसः)। यद्येकः पुरुष(ः)स्यादेकस्मिन् सात्त्विके सर्वे सात्त्विकाः स्युः, एकस्मिन् राजसे सर्वे राजसाः स्युः,

एकस्मिन् तामसे सर्वे तामसाः स्युः। न चैको भवति। अतः पश्यामो बहवः पुरु[षा] इति। त्रैगुण्यविपर्ययात्॥ वासुदेवदर्शनान् मणिसूत्रदर्शनाच्चैकः पुरुष इति तं एवं तावत् पञ्चभिर्हेतुभिः पुरुषबहुत्वं सिद्धम् इत्याह। अस्तित्वं बहुत्वं च पुरुषाणां साधितम् ॥

अत्राह — किमयं पुरुषः कर्त्ता ऽहोस्विदकर्त्तेति। कुतः संशयः? आचार्यविप्रतिपत्तेः। कपिलासुरिप्रभृतय आचार्या ब्रुवते — अकर्त्ता पुरुषः। कणादाक्षपादप्रभृतयः कर्त्तेति। अतः संशयः। किञ्चान्यल्लोकोपचारदर्शनार्थं संशयः। लौकिका ब्रुवते पुरुषः कर्मणां कर्त्तेति; उपचारश्च — पुरुषो गच्छति {( )} पुरुषो धावति, पुरुषेण कृतम् इत्येवमादि प्रतिपत्तिः। (अतः) संशय इति।

अत्रोच्यते — अकर्त्ता पुरुषः। कस्मात्। यस्मादाह —

तस्माच्च विपर्यासात् सिद्धं साक्षित्वमस्य पुरुषस्य।

कैवल्यं माध्यस्थ्यं द्रष्टृत्वमकर्तृभावश्च ॥१९॥

तस्माच्च विपर्यासात् सिद्धं साक्षित्वमस्य पुरुषस्येति। तस्मादिति त्रिगुणादिविपर्ययाच्चैव। सिद्धं साक्षित्वमस्य पुरुषस्य{( )}। साक्षिभावः साक्षित्वम् केवलभावः कैवल्यम्। दृष्टिभावः(द्रष्टृत्व)मिति। एवमकर्तृत्वं बोद्धव्यम्। तस्मादेवंविधात् कारणा(द्) इति। अथ व्यक्ताव्यक्तविपरीतः पुरुषः स

यस्मादुक्तस्तद्विपरीतस्तथा च पुमान् । तस्माच्च विपर्यासादकर्त्ता पुरुष इति ।
सत्त्वरजस्तमांसि त्रयो गुणाः कर्त्तारः । तस्मात्तेभ्योऽन्यः पुरुषः । साक्षिभूतो यः साक्षी ।
यस्मात् केवलस्तस्मान्मध्यस्थः । यस्मान्मध्यस्थस्तस्मादकर्त्ता । अयं चात्र दृष्टान्तः,
यथा किल परिव्राजकः, स ग्रामे प्रतिवसति, ते ग्राम्या लोकाः क्षेत्रकर्मणि प्रवर्त्तन्ते
निवर्त्तन्ते च । स परिव्राजकः केवल एव मध्यस्थः, तेषु प्रवर्त्तमानेषु न प्रवर्त्तते यस्मात्
तस्मादकर्त्तेति तेषां कर्मणाम्, एवं पुरुषः परमात्मा । सत्त्वरजस्तमांसि त्रयो ⟨गुणाः⟩
प्रवर्त्तन्ते । पुरुषः परिव्राजकवद्भृत्यगुणेभ्य इत्यर्थः । यस्मात् केवलः तस्मान्मध्यस्थः ।
यस्मान्मध्यस्थः, तस्मादकर्त्तेति । गुणाः कर्त्तार इत्यर्थः । एवं पुरुषस्यास्तित्वं बहुत्वं
च प्रसाधितम् ॥

अत्राह — यद्यकर्त्ता पुरुषः, अध्यवसायं कः करोति — धर्मं करिष्यामि,
अर्थं साधयिष्यामि (इति) । {( )} गुणा यद्यध्यवसायं करिष्यन्ति, अचेतन्या(ा)श्च
गुणा इत्युक्तम् । यद्यध्यवसायं करिष्यति पुरुषो वा {( )}, अकर्त्ता(ा) च पुरुष
इत्युक्तम् । तस्मादयं दोषः । अत उच्यते —

तस्मात्तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम् ।
गुणकर्तृत्वे च तथा कर्त्तेव भवत्युदासीनः ॥२०॥

तस्मादिति हेत्वर्थः पञ्चमी । तेन संयुक्तं किमुक्तं भवति । पुरुषश्चेतनः

प्रधानं स्यादचेतन्यता । तेन संयुक्तं चेतनेन पुरुषेणाचेतनं महदादिलिङ्गं
चेतना(ा)वद्भवति । यथा — अनुष्णा(ा)शीतो घटः शीताभिर(द्भिर)भिसंयुक्तः
शीतो भवति । यथोष्णाभिसंयुक्त उष्णो भवति । एवं महदादिलिङ्गम् अचेतनमपि
पुरुषसंयोगाच्चेत(नावत्) भवति । तस्मादध्यवसायं कुर्वन्ति गुणाः कर्मणि कार्ये,
(न) पुरुषः । किञ्चान्यत् — गुणकर्तृत्वे च तथा कर्त्ते(व) भवत्युदासीनः । अत्र
दृष्टान्तः, केचित् किल चोरा ग्रामं हत्वा कृतकार्याः स्वग्रामं गच्छन्ति,
तैश्च सह गच्छद्भिः सह कश्चिद्ब्राह्मण(ः) श्रोत्रियः पन्थानं गच्छति । ततश्चोराः
पृच्छमाना राजपुरुषैर्गृहीताः, — यूयं चोरा इति, सोऽपि ब्राह्मणो गृहीतः,
त्वमपि चोर इति । स्वमचोरोऽपि चोरसं(सो)गाच्चोरो भवति । एवमिहापि
सत्त्वरजस्तमांसि त्रयो गुणाः कर्त्तार इति तैः संयुक्तः पुरुषोऽकर्त्ताऽपि स
कर्त्तेव भवति । कर्तृसंयोगभावा(ा)त् ॥ ततश्च लोकोपचारो भवति, पुरुषो
गच्छति पुरुषो धावति पुरुषेण कृतमिति । एवं पुरुषसंसर्गादचेतनं
महदादिलिङ्गं चेतना(ा)वद्भवति । पुरुषोऽपि गुणसंसर्गादकर्त्ताऽपि सन् स
कर्त्तेव भवति । तत्र यदुक्तं पुरस्ताद्व्यक्ताव्यक्त(ज्ञवि)ज्ञाना(न्) मोक्षः प्राप्यत इति ।
तथा प्रसाधितः पुरुषधर्मोऽपि त्रिभिरार्याभिः पुरुषास्तित्वानेकात्वा(कर्तृत्वं) वेदयति ।

अत्राह — उक्तं तावत्संयोगादचेतनं महदादिलिङ्गं चेतनावद्भवति (इति) ।

उक्तं चेतनः पुरुषोऽचेतनं प्रधानम् (इति)। तथा तयोः प्रधानपुरुषयोः किंहेतुकः संयोगः॥ अत्रोच्यते —

पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य।
पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः॥२१॥

पुरुषस्य दर्शनार्थं पुरुषेण सह संयुज्यते सगुणा प्रकृतिः। इहास्ति (सा)ऽतो द्रष्टव्येति। अयमर्थः सम्पद्यते पुरुषस्य - प्रकृतिं द्रक्ष्यामीति। प्रधानस्याऽयमर्थः — अस्य तपस्विनः ज्ञाने वर्तमानस्य कैवल्यं करिष्यामीति। यथा राजा(ा) पुरुषेण सह संयुज्यते, प्रेषणं मे करिष्यतीति। पुरुषोऽपि राज्ञाऽपि संयुज्यते, वृत्तिं मे दास्यतीति। एवं यथा राजपुरुषयोरर्थहेतुकः संयोगः। एवं प्रधानपुरुषयोरपीति॥ कथमिति, (अपि) चात्र दृष्टान्तः पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः {()} सर्गः। तथा कदाचिदुज्जयिन्याः सार्थः पाटलिपुत्रं प्रस्थितः। स च सार्थश्चौरैर्हृतसर्वस्वः समन्ताज्जगाम स्वजनपरित्यक्तः। पन्थानमपश्यन् समन्तादन्ध(ः) परिभ्रममाणः पङ्गुना दृष्टः। कोऽत्र भवान्, अहं पङ्गुर्मार्गदर्शने कुशलो गन्तुमसमर्थः। अन्धेनाप्युक्तः पङ्गुः यथा भवान् तथाहमपि न शक्नोमि गन्तुमिति। मम गमनसामर्थ्यमस्ति दृक्सामर्थ्यं नास्ति। अहं स्कन्धेनादाय भवन्तं यास्यामि त्वमपि मम पन्थानं दर्शय" इति। एवं

योऽप्यर्थहेतुकः संयोगः। तद्वत्। पङ्गुवत् पुरुषो द्रष्टव्यः, अन्धवत् प्रधानम्। पुरुषे दृक्सामर्थ्यं {()} क्रियासामर्थ्यम्। तयोः कृतार्थयोर्विभागो भवति। तौ पङ्ग्वन्धौ देशान्तरं प्राप्तौ, अन्धोऽपि स्वजनेन सह सङ्ग(तः), पङ्गुरपि स्वजनेन सह सङ्गतः, एवं प्रधानमपि पुरुषस्य मोक्षं कृत्वा निवर्तते, पुरुषोऽपि प्रधानं दृष्ट्वा मोक्षगतोऽनयोस्तत्कृतः सर्गः॥

एतास्ताः चूलिकाः समाप्ताः॥

अस्तित्वमे(का)त्व(म)थार्थवत्त्वं पा(रा)र्थ्यमन्य(त्व)मथो निवृत्तिः।
योगो वियोगो बहवः पुमांसः स्थितिः शरीरस्य च शेषवृत्तिः॥
एवमेते चूलिकार्थाः। वियोगं शेषवृत्तिमुत्तरत्र वक्ष्यामि॥२१॥

अत्राह — तत्कृतः सर्ग इत्युक्तम्। प्रधानपुरुषयोगः सर्ग उच्यते स्त्रीपुंसवत्। यथा स्त्रीपुंसयोः संयोगात् पुत्रोत्पत्तिर्भवति, एवं प्रधानपुरुषसंयोगात् सर्ग उत्पद्यते। स्त्रीपुंस(योः) संसर्गः सृष्टिरित्यर्थः। स च त्रिविधः — तत्त्वसर्गः, भावसर्गः, भूतसर्गः। सति वक्तव्ये, तत्त्वसर्गं तावद् वक्ष्यामः। कस्मात्? प्रयोजनवत्त्वात्। तस्मात् (सृ)ष्टिं वं, । महदादिलिङ्गम्, अस्योत्पत्तिं ब्रूमः। तस्मादिह पुरस्तात् तत्त्वसर्ग इत्युक्तम्। तस्य सर्गस्य कः क्रम इति। अत्रोच्यते —

प्रकृतेर्महांस्ततोऽहङ्कार(स्त)स्माद्गणश्च षोडशकः।

तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि ॥२२॥

प्रकृतिर्महाप्रकृतिः प्रधानं ब्रह्म बहुधानकं पर्यायशब्दाः। तस्याः प्रकृतेः पञ्चमी विभक्तिर्भवति। प्रकृतेर्महानुत्पद्यते कश्चित्। महान्बुद्धिः मतिरिति पर्यायाः। तत्प्रधानान्(नि) महानुत्पद्यते बुद्धिरित्यर्थः। ततोऽप्यहङ्कारः, ततस्(तस्मात्) प्रकारादुत्पद्यते। तत इति तसिल् प्रत्ययः पञ्चम्या(ः)। तदर्थे। अहङ्कार(स्य) इमे पर्यायशब्दाः। अहङ्कार(ः) भूतादिस्तैजसो वैकृत इति। तस्माद्गणश्च षोडशकस्तस्मादहङ्कारात् षोडशको गण उत्पद्यते। तेषामेकादशेन्द्रियाणि पञ्च तन्मात्राणि, एष षोडशको गण इति। शब्दतन्मात्रं (स्पर्शतन्मात्रं) रूपतन्मात्रं (रसतन्मात्रं) गन्धतन्मात्रमेतानि पञ्च तन्मात्राणि गणः। बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च। (कर्मेन्द्रियाणि पञ्च।) मनश्च। एष षोडश(को) गण इत्युच्यते। किञ्चान्यत् तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि, शब्दतन्मात्रादाकाशं स्पर्शतन्मात्राद्वायु रूपतन्मात्रात्तेजो रसतन्मात्रादापो गन्धतन्मात्रात् पृथिवी। एवं पञ्चभ्यस् तन्मात्रेभ्यः पञ्च भूतान्युत्पद्यन्त इत्यर्थः। तत्र यदुक्तं व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानान्मोक्षः प्राप्यत इति। एवं तद्व्यक्तं महदादिभूतपर्यन्तं (व्याख्यातम्)। अव्यक्तमपि हेतुभिर्व्याख्यातम्। ज्ञश्चापि पञ्चभिर्हेतुभिः समधिगतः। अपि चोक्तम् —

पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र यत्राश्रमे रतः।
जटी मुण्डी शिखी वापि मुच्यते नाऽत्र संशयः॥

प्रधानं बुद्धिरहङ्कारः पञ्चतन्मात्राण्येकादशेन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतानि पुरुष इत्येवमेतानि पञ्चविंशतितत्त्वानि परिसमाप्तानि ॥२२॥

अत्राह — प्रकृतेर्महानित्युक्तम्, उत्पद्यत इति, तस्य महतः किं लक्षणमिति। अत्रोच्यते —

अध्यवसायो बुद्धिर्धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्यम्।
सात्त्विकमेतद्रूपं तामसमस्माद्विपर्यस्तम् ॥२३॥

अध्यवसायो बुद्धिः। अध्यवसायलक्षणा बुद्धिः — अयं घट इति। एतद्बुद्धेर्लक्षणम्। किञ्चान्यत् सा बुद्धिरष्टाङ्गोच्यते। अथ कान्यष्टाङ्गानि? अत्रोच्यते — चत्वारि सात्त्विकानि चत्वारि तामसानि (च)। तत्र सात्त्विकानि वक्ष्यामः। धर्मो ज्ञानं {( )} वैराग्यमैश्वर्यं (चेति) चत्वारि सात्त्विकानि। तत्र धर्मो नाम यमनियमलक्षणः। तत्र यमाः के नियमाः के?

अहिंसा ब्रह्मचर्यं च सत्यमव्यवहारता।
अस्तेयमिति पञ्चैते यमाः संपरिकीर्तिताः॥
अक्रोधो गुरुशुश्रूषा शौचमाहारलाघवम्।

अप्रमादश्च पञ्चैते नियमाः परिकीर्त्तिताः ॥

एभिः पञ्चभिर्यमैः पञ्चभिर्नियमैर्यः साध्यते स धर्मो व्याख्यातः। ज्ञानं वक्ष्यामः। ज्ञानं तु द्विविधं बाह्यमाभ्यन्तरं च। तत्र बाह्यं वीणावेणुतन्त्री- शिल्पव्याकरणादिकं व्याख्यातम्। आभ्यन्तरं गुणपुरुषान्तरज्ञानम्। अन्ये गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि पुरुषोऽन्य इत्येतदाभ्यन्तरं ज्ञानं च व्याख्यातम्। बाह्येन ज्ञानेन लोकोपपत्तिः, आभ्यन्तरेणापवर्ग इति ज्ञानं व्याख्यातम्। वैराग्यं व्याख्यास्यामः। विरागभावो वैराग्यम्, तच्च द्विविधं बाह्यमाभ्यन्तरं च। तत्र बाह्यम्, अर्जनरक्षण(क्षि)यसंगहिंसादोषान् विदित्वा विरक्तः प्रव्रजितः। तस्य नास्ति मोक्षो बाह्येन ज्ञानेन, एतद्बाह्यम्। आभ्यन्तरं वैराग्यं वक्ष्यामः। प्रधानमन्यत् पुरुषोऽन्य इति ज्ञात्वा, दृष्टाऽऽनुश्रविकेभ्यो विषयेभ्योऽपगतः प्रव्रजितः। तस्याऽऽभ्यन्तरेण ज्ञानेन पूर्वोक्तेन वैराग्येण मोक्षः, बाह्येन संसार इति वैराग्यं व्याख्यातम्। ऐश्वर्यं व्याख्यास्यामः। तच्चैश्वर्यमष्टगुणं वर्णयन्ति। अणिमा लघिमा महिमा प्राप्तिः प्राकाम्यम् ईशित्वं वशित्वं यत्र कामावसायित्वमिति। तत्राऽणिमा— (८) अणुर्भूत्वा सूक्ष्माणि शरीराणि भूत्वा विचरति। लघिमा नाम लघु भूत्वा वायुवद् विचरति। महिमा नाम त्रिषु लोकेष्वर्चितः पूजितो भवति।

प्राप्तिर्नाम यं यं मनसा प्रार्थयति तं तं प्राप्नोति। ईशित्वं नाम त्रैलोक्यस्य प्रभुर्भूत्वा विचरति। प्राकाम्यं नाम प्रचुरकामो भवति विषयानुपभोक्तुं प्रकामं समर्थः। वशित्वं नामाऽऽत्मना वशमानयति भूतानि। (यत्र कामा)वशायित्वं नाम ब्रह्मादि(षु) स्थावरान्तेषु यत्र यत्रेच्छति गन्तुं तत्र तत्राप्रतिहतो भवति। एतानि तत्त्वाणि चत्वारि सात्त्विकानि रूपाणि। यदा सत्त्वेन रजस्तमसी अभिभूते भवतः, तदा सत्त्वबहुलो भवति। देवदत्तः सत्त्वबहुलश्च भूत्वा तान्येव प्राप्नोति। सात्त्विकानि रूपाणि व्याख्यातानि। तामसानि व्याख्यास्यामः। किञ्चान्यत्— तामसमस्माद्विपर्यस्तं तस्माद्यो विपरीतो गुणम् तामस इत्युच्यते। अधर्मोऽज्ञानं रागोऽनैश्वर्यम् इत्येतानि तामसानि रूपाणि भवन्ति। तत्र धर्मो व्याख्यातः— यमनियमलक्षणः। तद्विपरीतोऽधर्मो हिंसादिसाधनजनितः। ज्ञानं व्याख्यातम्— बाह्यमाभ्यन्तरं चेति, तद्विपरीतमज्ञानम्। वैराग्यं द्विविधम् उक्तम्, तद्विपरीतमवैराग्यम्। अष्टगुणमैश्वर्यं व्याख्यातम्, तद्विपरीतमष्टविधमनै= श्वर्यम्। एवं चतुर्भिः सात्त्विकैश्चतुर्भिस्तामसैर्युक्ता बुद्धिरष्टाङ्गा प्रकृतेरुत्पद्यते ॥ २३॥

उक्तं च बुद्धिलक्षणम्, अहङ्कारस्य लक्षणं वक्ष्यामः। तदुच्यते—

(अभिमानोऽहङ्कारस्तस्माद्द्विविधः प्रवर्तते सर्गः।

एकादशकश्च गणस्तन्मात्रपञ्चकश्चैव ॥२४॥)

अभिमानोऽहङ्कारः, योऽयमभिमानः — शब्देऽहं गन्धेऽहं शुभगोऽहं दर्शनीयोऽहम् अभिजनवान् ऐश्वर्यवानहम् । एषोऽभिमानलक्षणोऽहङ्कारः। तस्मादहङ्काराद्द्विविधः प्रवर्त्तते सर्गो द्विप्रकार इत्यर्थः। कतमस्य गणस्य कश्च सर्गः ? एकादशकस्य गणस्य सर्गः। एकादशकश्चेन्द्रियगणः। किमिन्द्रियगणस्य नेति ? उच्यते — तन्मात्रपञ्चकश्चैव। तन्मात्रपञ्चकस्यैव सर्गः। तत्रैकादशेन्द्रियाणि (पञ्च तन्मात्राणि च) व्याख्यातानि ॥२४॥

पूर्वमेवाऽहङ्कारस्य लक्षणं व्याख्यातम्। अत्राह — अहङ्कारस्य त्रिविधस्य कथ्यते, वैकारिकस्तैजसो भूतादिरिति। कतमस्मादहङ्कारादिन्द्रियाण्युत्पद्य(न्)ते ? कतमस्मात्तन्मात्राणि ? अत्रोच्यते —

सात्विक एकादशकः प्रवर्त्तते वैकृतादहङ्कारात्।

भूतादेस्तन्मात्रः (स) तामसस्तैजसादुभयम् ॥२५॥

सात्विक एकादशकः प्रवर्त्तते। यदा सत्त्वोत्कटो भवत्यहङ्कारः, अहङ्कारस्थेन (सत्त्वेन) रजस्तमस्यभिभूते भवतः, तदा सात्विकोऽहङ्कार इत्युच्यते। तस्य सात्विकस्याऽहङ्कारस्य पूर्वाचार्यैः संज्ञा कृता भवति

वैकारिक इति। वैकृतोऽहङ्कार एकादशेन्द्रियाण्युत्पादयति। तस्मात् सात्विकानीन्द्रियाणि विशुद्धानि विषयग्रहणसमर्थानि भवन्ति। तस्मादुच्यते- सात्विक एकादशको गणः प्रवर्त्तते वैकृताद(दो)हङ्कारात्। अत्राह — तन्मात्रसर्गः कुत उत्पद्यते ? अत्रोच्यते — भूतादेस्तन्मात्रः स तामसस्तैजसादुभयम्। यदा भूतादिस्तमो बहुलो भवत्यहङ्कारः, अहङ्कारस्थेन तमसा सत्त्वरजस्यभिभूते तदा तमो(ो) बहुलोऽहङ्कार इत्युच्यते। यस्य तामसस्याहङ्कारस्य पूर्वाचार्यैः संज्ञा कृता (भवति भूता)दिरिति। तस्माद्भूतादि{()}र्भूत्वाऽहङ्कारः पञ्च तन्मात्राण्युत्पादयति तस्मात्तामसानि तन्मात्राणि च भूतानि च। तैजसादुभयम्। यदा रज-उत्कटो भवत्यहङ्कारः, अहङ्कारस्थितेनैव रजसा सत्त्वतमस्यभिभूते भवतः तदा तस्य पूर्वाचार्यैः संज्ञा कृता तैजस इति। अस्मादुच्यते तैजसादुभयमिति। कथितं योऽयं सात्विको भवत्यहङ्कारः यदा वैकृतको भूत्वा इन्द्रियाण्युत्पादयति। तदा तैजसमहङ्कारं सहायं गृह्णाति। यस्मात्तैजसे क्रियाऽस्तीति। सात्विकेन तैजसः संयुक्त इन्द्रियाण्युत्पादयति। एवं सात्विकोऽहङ्कारो राजसेन प्रेर्यते। सोऽयं तामसो भूतादिसंज्ञितोऽहङ्कारो यदा तन्मात्राण्युत्पादयति तदा तमेव तैजसं सहायं गृह्णाति। एवं सात्त्विके तस्मिन् क्रिया<न>अस्ति <इति> निष्क्रियः। तामस एकाकी न शक्त उत्पादयितुं तन्मात्राणि। ततस्तैजसेन

क्रियावता संयुक्तस्तन्मात्राण्युत्पादयति। तदा(नीं)मेवं {(.)} (तामसो ऽहङ्कारः) तैजसेना ऽहङ्कारेण प्रेर्यते। एवं तैजसेना ऽहङ्कारेणेन्द्रियाणि कृतानि भवन्ति तन्मात्राणि च। उभयप्रवर्त्तकत्वात्। तस्मादुच्यते तैजसादुभयमिति ॥२५॥

अत्रा ऽहङ्कारा(द्) एकादशको गण उत्पद्यत इत्युक्तम् {(.)}, तस्य गणस्य संज्ञा विधेयेति। अत्रोच्यते —

बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुः श्रोत्रघ्राणरस(न)स्पर्शनानि।
वाक्पाणिपादपायूपस्था(ः) कर्मेन्द्रियाण्याहुः ॥२६॥

बुद्धीन्द्रियाणि तेषामेकादशानामिन्द्रियाणां यान्यादौ तानि बुद्धीन्द्रियाणि भवन्ति। स्वं स्वं विषयं बुध्यन्त इति बुद्धीन्द्रियाणि। तेषां पञ्चानाम् इयं संज्ञा भवति — चक्षुः-श्रोत्र-(घ्राण)-रस(न)-स्पर्शनानि। अथ कर्मेन्द्रियाणां कतमा संज्ञा भवति, वाक्पाणिपादपायूपस्थाः कर्मेन्द्रियाण्याहुः। स्वं स्वं कर्म कुर्वन्तीति कर्मेन्द्रियाणि। एवमेतानि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि {(.)} चक्षुरादीनि रूपादिविषय(नियो)तानि। पञ्चकर्मेन्द्रिया(णि) वागादिविषयनियतानि। तत्र कर्मेन्द्रियाणां वृत्तिः। वाक् (पदो) पदार्थश्लोकानुच्चारयति, एतद्वा(क्क)र्म। व्यायामकर्मा(ा)णि हस्तौ कुरुतः। एतद्धस्तयोः कर्म भवति। एवं निम्नोन्नतेषु विहरणं भूप्रदेशे(षु) पादौ कुरुतः। एतत् पादयोः कर्म। भुक्तमाहारमुत्सृजत्येतत्

पा(.)योः कर्म। आनन्दं करोत्युपस्थः पुत्रांश्चोत्पादयत्येतदुपस्थकर्म। इत्येवमेतानि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि। पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुरादिभिः (यथा) संज्ञा भवन्ति तथा विहितानि ॥२६॥

अत्राह — अथ मनः किं लक्षणं किमात्मकं चेति। अत्रोच्यते —

संकल्प(कि)मत्र मनस्तच्चेन्द्रियमुभयथा समा(.)ख्यातम्।
अन्तस्त्रिकालविषयं तस्मादुभयप्रचारं तत् ॥२७॥ (अ)

संकल्पकं विचार, इत्यर्थः। अ(त्र)मन इन्द्रियगणस्य यः संकल्पस्तन्मन किमुक्तं भवति, संकल्पाध्यवसायलक्षणं मनः। तच्चेन्द्रियम्

उभयात्मकः {(.)} (अत्र) [मनः संकल्पकम् इन्द्रियं च] (साधर्म्यात्)।
गुणपरिणामविशेषा(न्) नानात्वं बाह्यभेदा(ा)श्च ॥२७॥ (आ)

उभयात्मका(म्) इति द्विविध(मि) इत्यर्थः, कर्मेन्द्रियेष्वपि कर्मेन्द्रियं बुद्धीन्द्रियेष्वपि बुद्धीन्द्रियं मनः।

उभयथा समाख्यातम्, उभयेन प्रकारेणेत्यर्थः। कथं — यस्माद् बुद्धीन्द्रियाणि च संकल्पयति च कर्मेन्द्रियाणि च। तस्मादुभयात्मकं मनः। कथं — यथा कश्चिद्देवदत्तो मल्लेषु मल्लः, गोपालेषु गोपालः, तद्वन्मनः। किञ्चान्यत — समाख्यातं, बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियाणां साधर्म्यमित्यर्थः।

यस्मात् सात्त्विकादहङ्कारात् बुद्धीन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि च, तस्मादेव मन उभयप्रकारं भवति, बुद्धीन्द्रिय(प्रवृत्तिः कर्मेन्द्रियो)प्रवृत्तिश्चेति। तत्र बुद्धीन्द्रियप्रवृत्तेः शब्दादयो (विषया(ः)), कर्मेन्द्रियाणामपि प्रवृत्तिर्व्याख्याता वचनादयः।

अन्यच्च मनस्तु संकल्पो वृत्तिः। यथा कश्चिद्वटुः शृणोति ग्रामान्तर आमन्त्रणमिति तत्र यास्यामि – एष संकल्पो मनसो व्यावृत्तिः। तस्मादुच्यते –

संकल्पकम् इन्द्रियं च मन इति। अ(न्ये)तस्त्रिकालविषयम् इत्यर्थः। तस्माद् उभयप्रचारं तत्॥ अत्राह — एतान्येकादशेन्द्रियाणि केन कृतानि, पुरुषेणाऽहोस्विदीश्वरेण स्वभावेन (वा) इति। कुत आशङ्केति, आचार्याणां विप्रतिपत्तेः। इह केचिदाचार्याः पौरुषाणीन्द्रियाणि वर्णयन्ते। तस्माच्चैतन्यं पुरुषस्य, अचेतनं प्रधानम्। इम एवैकादशेन्द्रियार्थास्ततस् तेषामेकादशानाम् एकादशग्राहकाणामिन्द्रियाणाम्। तस्मात् पुरुषेण कृतानीन्द्रियाणीति नाहङ्कारेणेति। तथा ईश्वरेणापि। अपर ऐश्वराणीन्द्रियाणि। तस्मात् प्राकृतिकाचैतन्यात्। यास्तु एवाष्टौ प्रकृतयस् ता अचेतना(ः)। किञ्चान्यत् पुरुषा(ा)द्विपरीतश्चान्योऽस्ति सर्वज्ञः, तेनैतानीन्द्रियाणि कृतानि यश्चासौ भगवानीश्वरः। कर्ता स्वरेत्र इति। तस्मादीश्वराणीन्द्रियाणीति॥ स्वाभाविकानीन्द्रियाणीति। उक्तं च —

येन शुक्लीकृता हंसाः शुकाश्च हरिती(कृ)ताः।
बर्हिणाश्चित्रिता येन स नो वृत्तिं विधास्यति॥ {(.)} (इति)॥

अत आशङ्केति॥ अत्रोच्यते — {(.)} शास्त्रे साङ्ख्यपुरुषोऽप्यशरणम् ईश्वरोऽप्यकारणं स्वभावो नाम (च) नैव कश्चित् {(.)} पदार्थोऽस्ति। अत उच्यते — गुणपरिणामविशेषा(न्) नानात्वम्। नानाविधो भावो नानात्व (प्रधानस्थानि) सत्त्वरजस्तमांसि यथा परिणमन्ति, अहङ्कारस्था गुणाः परिणमन्ति। इम एकादशेन्द्रियार्था (भिन्नाः। शब्दादयः (पञ्चानां) वचनादयः पञ्च(ानां) संकल्पश्च (मनसः))। एवमेकादशेन्द्रियार्थाः। तेषामेकादशेन्द्रिया(णि) भवन्ति। ते च गुणाः परिणमन्ति॥ यदप्युक्तमचैतन्या प्रवृत्तिर् (इति) तद् अयुक्तम्॥ तत्र ब्रूमः — अचेतना(ना)मपि प्रवृत्तिर्दृष्टा शास्त्रे वक्ष्यतीति। तस्मादचेतना गुणा एकादशेन्द्रियभावेन परिणमन्ति। अत्राह गृह्णीमस् तावदेकादशेन्द्रियाण्यहङ्कारादुत्पन्नानि। यथास्थाननिक्षेपः केन कृत{.} इन्द्रिय(ाणा)मिति। चक्षुरुच्चैः सन्निविष्टम् आलोचनसमर्थं भवति। शिरःप्रदेशे श्रोत्रं सन्निविष्टं दूराच्छ्रवणसमर्थं भविष्यतीति। त्वक् शरीरान्तः बहिश्च सन्निविष्टा नानास्पर्शग्रहणसमर्था भवति। वागन्तर्मुखे सन्निविष्ट पदपदार्थश्लोकानुच्चारयति। हस्तौ शाखान्तरे सन्निविष्टौ

नानाशिल्पव्यायामसमर्थौ। अधः पादौ सन्निविष्टौ समविषमभूमिप्रदेशेषु विहरणसमर्थौ। पायूपस्थौ गुह्यप्रदेशे सन्निविष्टौ नित्यं दर्शनपरीहारसमर्थौ। अयं निक्षेप इन्द्रियाणां कृतः पुरुषेण, ईश्वरेण वा स्वभावेन वा। एतच्छिष्यस्य वचनम्। ईश्वरोऽप्यकारणं पुरुषोऽप्यकारणं स्वभावो नैव कश्चित् पदार्थोऽस्ति। प्रधानमेव। अहङ्कारस्थैः सत्त्वरजस्तमोभिस्त्रिभिर्गुणैः ⟨च⟩ निक्षेपः कृतः। एतोऽस्माद्ब्रवीमि गुणपरिणामविशेषादेवेन्द्रियाणां बहिर्भेदादेव निक्षेप इति ॥२७॥

अत्राह — कतमस्येन्द्रियस्य का वृत्तिरिति। अत्राह —

रूपादिषु पञ्चानामालोचनमात्रमिष्यते वृत्तिः।
वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दास्तु पञ्चानाम् ॥२८॥

रूपादिषु पञ्चानाम्, रूपमादौ येषां भवति ⟨इति रूपादिः⟩। रूपादयो रूपरसगन्धशब्दस्पर्शा इत्यर्थः। तेषु पञ्चसु विषयेषु पञ्चानाम् आलोचनमात्रमिष्यते वृत्तिः। आलोचनं ग्रहणमित्यर्थः। मात्रशब्दो ऽविशेषव्यावृत्त्यर्थः। तद्यथा भैक्षमात्रम् अस्मिन् ग्रामे लभ्यते। नान्यदाऽऽमन्त्रणादि। अयमर्थः कर्मेन्द्रियाण्याददानीति एतत् प्रयोजनं मात्रस्य। तत्र चक्षुषो रूपं विषयः, श्रोत्रस्य शब्दः, त्वचः स्पर्शः, जिह्वाया रसः, घ्राणेन्द्रियस्य

गन्धः बुद्धीन्द्रियाणां वृत्तिः। अथ कर्मेन्द्रियाणां वाचो वचनम्, उपस्थस्यानन्द, पाय्वोः विसर्गः, हस्तयोः कर्त्तव्यम्, विहरणं पादयोः। एषां कर्मेन्द्रियाणां वृत्तिर्व्याख्याता ॥२८॥

अथान्तःकरणस्य वृत्तिरिति। अत्रोच्यते —

स्वालक्षण्यं वृत्तिस्त्रयस्य सैषा भवति[अ]सामान्या{।}।
सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च ॥२९॥

स्वालक्षण्यं वृत्तिः। किमुक्तं भवति। अध्यवसायो बुद्धेर्लक्षणम् उक्तं पूर्वम्। अध्यवसाय एव बुद्धेर्वृत्तिः। अभिमानोऽहङ्कारस्यैव लक्षणमित्युक्तम्। अभिमान एव तस्य वृत्तिः। सैषा भवत्यसामान्या। या सा प्रागभिहिता ⟨सा⟩ बुद्धीन्द्रियाणां, न कर्मेन्द्रियाणाम्। याऽपि कर्मेन्द्रियाणां वृत्तिः साऽपि कर्मेन्द्रियाणामेव, न बुद्धीन्द्रियाणाम्{।}। अध्यवसायो (ऽभिमानः सं)कल्पश्च बुद्ध्यहङ्कारमनसां वृत्तयोऽभिहिताः। सैषा भवत्यसामान्या — अध्यवसायो बुद्धेरेव, अभिमानोऽहङ्कारस्यैव, संकल्पो मनस एव यस्मात् तस्मादुक्तं भवत्यसामान्या। अत्राह — निःसामान्येत्युक्तम्। अर्थाद्गम्यते सामान्यकरणवृत्तिरप्यस्तीति। को दृष्टान्तः मल्लदासीवत्। मल्लानां गणस्यैवैका दासी सामान्याऽस्ति यास्तेषामन्या

गृहे कुलस्त्रियः, तासामसामान्या(त्वा)त्। एवमिन्द्रियाणामपि निःसामान्या प्रवृत्तिः कुलस्त्रीस्थानीया व्याख्याता। अत ऊर्द्ध्वं सामान्यां सर्वेषामिन्द्रियाणां वृत्तिं व्याख्यास्यामः। तदुच्यते — सामान्यकरणवृत्ति(ः) प्राणाद्या वायवः पञ्च। प्राणो ऽपानः समान उदानो (व्यानश्चेति। एते वायवः सर्वेषामिन्द्रियाणां सामान्यवृत्तिः। तत्र प्राणो नाम मुखनासिकाभ्यां निसृतः। बाह्ये च विषये प्रवृत्तः प्राण इत्युच्यते। मुखेन च नासिकया च यो निर्गच्छति बाह्ये च विषये प्रवृत्तः, पर्वतमारोक्ष्यामि ग्रामं यास्यामीति स प्राणो मन्तव्यः। अत्राह तस्मिन् प्राणे यत्तत्स्पन्दनकर्म तत् केनेन्द्रियेण (कृ)तमिति। अत्रोच्यते त्रयोदशविधेन करणेन तत्कृतमिति। तस्मिन् प्राणे यत्तत्कर्म तत्सर्वकरणग्रामस्य सामान्या वृत्तिरिति। अपि चात्र दृष्टान्तः, कस्मिंश्चिद्राजगृहे पञ्जरे शुका(ः) प्रतिवस(न्)ति। तेभ्यो देवदत्तेनौदनो दर्शितः। त ओदनं दृष्ट्वा प्रचलिताः, पञ्जरमपि प्रचलित(म्)। यत्तत् पञ्जरस्य चलनं कर्म तत् सर्वेषां शुकानां सामान्य(म्)। तद्वत् प्राणे यत्तत्कर्म तत्सर्वेषामिन्द्रियाणां सामान्यम्। किञ्चान्यत् — अपनयनादपान(ः)। कुतश्चिदपक्रमणादपान इत्युच्यते। अपानप्रायश्च देवदत्तः सर्पं दृष्ट्वा ऽपक्रमणं करोति। तस्मादपाने यत्तत् स्पन्दनकर्म तत्सर्वेषामिन्द्रियाणां सामान्यवृत्तिः। किञ्चान्यत् — ऊर्द्ध्वारोहण

उन्नयन उत्कर्षो वा(ऽ) प्रवृत्तिरुदान इत्युच्यते। उदानप्रायश्च देवदत्त आत्मोत्कर्षं च मृगयते। अयमाढ्यो ऽहमाढ्यतरः कथं स्यामित्येषोदान(ः)। उदानेन यत्तत्स्पन्दनकर्म तत्सर्वेषामिन्द्रियाणां सामान्या वृत्तिः। हृद्यवस्थानं सहभावश्च, तेन विचिकित्समान(ः) (समान) इत्युच्यते। यो वायुर्हृद्देशे वर्त्तमान(ः) (स) समान(ः)। (तद्)बहु(लो)श्च देवदत्त एकाकी न रमते {।}, एष समानः। यत्तत्कर्म तत्सर्वेषामिन्द्रियाणां सामान्या वृत्तिः। किञ्चान्यत् — शरीरप्राप्तिरत्यन्तं विनाभावश्च, तद् व्यान इत्युच्यते। यः शरीरे व्याप्य वर्त्तते {।} कृत्स्ने शरीर आ नखा(दा) केशात् स व्यान(ः)। (तद्)बहुलो देवदत्तो ऽन्योन्येन विना न रमते मृगवत्। तस्मिंश्च तु स्पन्दनकर्म तत्सर्वेषामिन्द्रियाणां सामान्यवृत्तिः। एवमेते पञ्च वायवस् त्रयोदशविधस्य करणस्य वृत्तिः ॥२९॥

{।} <करणानां> निःसामान्या वृत्तिरेवं तावत्, करणानां च सामान्या वृत्तिर्व्याख्याता। अत ऊर्द्ध्वं युगपद्वृत्तिरयुगपच्च वृत्तिर्व्याख्याता। त एव

(युगपच्च) चतुष्टयस्य तु वृत्ति(ः) क्रमश(शो)श्च तस्य निर्दिष्टा।
दृष्टे तथा ऽप्यदृष्टे त्रयस्य तत्पूर्विका वृत्तिः ॥३०॥

युगपदिति काले (एके)कत्र निपातः। चतुर्णां तावद् यथा बुद्धिरहङ्कारो मनश्चक्षुरित्येतानि युगपद् <रूपं> पश्यन्ति। बुद्धिरहङ्कारो मनस्त्वगिति

⟨एतानि⟩ युगपत् स्पर्शं गृह्णन्ति। बुद्धिरहङ्कारो मनो जिह्वा(।) युगपद्रसं गृह्णन्ति। बुद्धिरहङ्कारो मनो नासिका युगपद् गन्धं गृह्णन्ति, एवमेषां युगपच्चतुष्टयस्य तु वृत्तिर्निर्दिष्टा। तस्यैव चतुष्टयस्य क्रमशोऽपि वृत्तिर् (अ)युगपदित्यर्थः। देवदत्तः पन्थानं गच्छति, स्थाणुं पश्यति, तत्रास्य बुद्धिर्भवेत् स्थाणुरयं पुरुषो(वा) स्यादिति। स तस्मिन् स्थाणौ वल्लीं पश्यति, अथवा ऽऽकुञ्चनगमनप्रसारण(।)शनकर्माणि पश्यति। अतोऽस्य बुद्धिर्भवति पुरुष इति। एवं बुद्ध्यहङ्कारमनश्चक्षुषां क्रमशो वृत्तिर्दृष्टा। (यथा) रूपे तथा शब्दादिष्वपि {(।)} क्रमशो वृत्तिर्दृष्टा। किञ्चान्यत् -- दृष्टे तथाऽप्यदृष्टे। अस्मिन् ⟨दृष्टे⟩ स्थाणौ {(।)} क्रमश्च वृत्तिर्भवति युगपद्(च)। अदृष्टे वक्ष्यामः। तदुच्यते — अनागतेऽपि काले बुद्ध्यहङ्कारमनसां युगपद्वृत्तिः। तेषामेव त्रयाणां शब्दे श्रोत्रपूर्विका वृत्तिः। तेषामेव त्रयाणां स्पर्शे च (त्वक्)पूर्विका वृत्तिः। तेषामेव त्रयाणां रसे जिह्वापूर्विका वृत्तिः। तेषामेव त्रयाणां गन्धे घ्राणपूर्विका वृत्तिः। तेषामेव त्रयाणां त्रयस्य बुद्ध्यहङ्कारमनसाम् ॥३०॥

एतानि करणानि स्वं स्वं विषयं कथं प्रतिपद्यन्ते, {(।)} ⟨यदि⟩ एतानि पुरुषेणेश्वरेण वाऽधिष्ठितानीति। अत्रोच्यते .

स्वां स्वां प्रतिपद्यन्ते परस्पराकूतहेतुकां वृत्तिम्।

पुरुषार्थ एव हेतुर् न केनचित् कार्यते करणम् ॥३१॥

स्वां स्वामिति वीप्सा। नानाविधानामधिकरणानां {(।)} जन्मगुणानां युगपत् प्रयोक्तुमीप्सा। यथा गृहे गृहे गन्धर्व इत्युक्ते कृत्स्नस्य नगरस्य ग्रहणं कृतं भवति, एवं स्वां(।) स्वामित्युक्ते त्रयोदशविधस्य करणस्य ग्रहणं कृतं भवति। तत्र दृष्टान्तः कश्चित् किल ब्रह्मचारी बटुः ग्रामान्तरं आमन्त्रणं शृणोति तस्य बुद्धिरध्यवसायं करोति तत्र यास्यामीति। तत्र {(।)} आकूतमिङ्गितं चेष्टमध्यवसाय इति पर्यायाः)। अहङ्कारो बुद्धेराकूतं ज्ञात्वाऽभिमानं प्र(ति)पद्यते। मोदका(न्)मानयिष्यामीति भव्योदनं चेति। अहङ्कारस्याकूतं ज्ञात्वा मनः संकल्पं प्रतिपद्यते। गुडोदनं वा स्याद् दध्योदनं (वा) स्यादिति। एवं त्रयस्या(कू)तं ज्ञात्वा बाह्यान्यपि करणानि स्वां स्वां वृत्तिं प्रतिपद्यन्ते। चक्षुः पन्थानं पश्यति, श्रोत्रं प्रतिवचनं शृणोति, हस्तः कुण्डिकादाने प्रतिपद्यते, पादौ विहरणे। अपि चात्र दृष्टान्तः किंचित् किल चोरशतं ग्रामं हन्तुमिच्छति। चोरसेनापतिना सङ्केतः क्रियते। {(।)} यदि कश्चिद् हाहेति ब्रवीति, प्रविशन्तु भवन्तः। अथ (अहा)हेति (ब्रवीति, नि)र्गच्छन्तु वा {(।)}। चोरसेनापतिस्थानीया बुद्धि(ः) चोरस्थानी(यानी)न्द्रियाणि। बुद्धेराकूतं ज्ञात्वा स्वं स्वं विषयं प्रतिपद्यन्ते। अत उक्तं स्वां स्वां प्रतिपद्यन्ते परस्पराकूतहेतुकां

वृत्तिम् । अत्राह — इन्द्रियाणि किं स्वार्थं विषयं प्रतिपद्यन्ते (आहोस्वित् परार्थमिति)

यदप्युक्तम् — अचेतनानि (करणानि) कथं प्रतिपद्यन्त इति । (न) पुरुषेणाऽधि-
ष्ठिता(नि), ईश्वरेणा(पि) नेति । पुरुषार्थहेतुर्न केनचित् कार्यते करणम् । नापीश्वरेण
न पुरुषेण, स्वयमेव स्वे स्वे विषये प्रवर्त्तते त्रयोदशविधं करणम् ॥ ३१ ॥

अत्राह न केनचित् कार्यते करणमित्युक्तम्, अथ कतिविधं करणमिति ।

अत्रोच्यते —

(करणं त्रयोदशविधं तदाहरणधारणप्रकाशकरम् ।
कार्यं च तस्य दशधाऽऽहार्यं धार्यं प्रकाश्यं च ॥ ३२ ॥)

करणं त्रयोदशविधं बोद्धव्यं, पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि
बुद्धिरहङ्कारो मन इति । एतत् त्रयोदशविधं करणं किं करोतीति । अत्रोच्यते —
(तदाहरणधारणप्रकाशकरम् — आहरणं) धारणं (च) कर्मेन्द्रियाणि कुर्वन्ति,
प्रकाशं (च) बुद्धीन्द्रियाणि कुर्वन्ति । {(।)} (अत्राह —) किं तदस्ति यस्याऽऽहरणं धारणं
प्रकाशनं (च) क्रियत इति । अत्रोच्यते — कार्यं च तस्य दशधाऽऽहार्यं धार्यं
प्रकाश्यं च । कार्यमिति शब्दस्पर्शरसरूपगन्धाः पञ्च, वचन(ा)दानविहरणोत्सर्गा-
नन्दास्तु पञ्च{(।)}। एते{(।)} (दश) विषयाः कार्यमित्युच्यते । तं दशविधं विषयं बुद्धीन्द्रियैः
प्रकाशितं कर्मेन्द्रियाण्याहरन्ति धारय(न्त्)ीति चेति ॥ ३२ ॥

अथ(-----) कतीन्द्रियाणि (त्रि)कालविषयाणि कति वा साम्प्रतकालविषयाणि
अत्रोच्यते —

अन्त(ःक)रणं त्रिविधं दशधा बाह्यं त्रयस्य विषयाख्यम् ।
साम्प्रतकालं बाह्यं त्रिकालम(ा)भ्यन्तरं करणम् ॥ ३३ ॥

अन्तःकरणं बुद्ध्यहङ्कारमनसां ग्रहणम् । एतत् त्रिकालमन्तःकरणमि-
त्युच्यते । दशधा बाह्यमिति पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाण्येतद्दशविधं
बाह्यम् इत्युच्यते । किञ्चान्यत् — त्रयस्य विषयाख्यं बुद्ध्यहङ्कारमनसां
त्रयाणामाभ्यन्तरकरणानां बाह्यं दशविधं विषयाख्यं विषयोपभोज्यमृत्यभूतं
दासभूतमित्यर्थः । अ(ा)भ्यन्तरं स्वामिभूतमिति त्रिकालम् । साम्प्रतकालविषयं
बाह्यम् । कथं साम्प्रतकालविषयं (बाह्यम्) । श्रोत्रं वर्त्तमानं शब्दं शृणोति,
अतीतमनागतं च न शृणोति । त्वगपि वर्त्तमानं स्पर्शं गृह्णाति, अतीतमनागत-
(च न) गृह्णाति । नासिकाऽपि गन्धं गृह्णाति वर्त्तमानम्, अतीतमनागतं
(च न) गृह्णाति । जिह्वाऽपि वर्त्तमानरसं गृह्णाति, अतीतमनागतं च {(।)} न गृह्णाति
चक्षुरपि वर्त्तमानं रूपं पश्यति, अतीतमनागतं (च) न गृह्णाति । एवं पादौ पायुः
उपस्थश्चेति ॥ किञ्चान्यत् त्रिकालम(ा)भ्यन्तरं करणमिति बुद्ध्यहङ्कारमनांसि
त्रिकालविषयाणि । बुद्धिर्वर्त्तमानं बुध्यते, अतीतमनागतं वा । तथाऽहङ्कारो

वर्त्तमाने विषये ऽभिमानं करोतीति, अतीते ऽनागते वा । सुखितो ऽहं दुःखितो ऽहमिति मनो वर्त्तमानं विषयं स्मरति, अतीतमनागतं (च) स्मरति । तस्मादुच्यते -- त्रिकालम(ा)भ्यन्तरं करणमिति ॥ ३३॥

अथ कानीन्द्रियाणि सविशेषं विषयं गृह्णन्ति । अत्रोच्यते —

(बुद्धीन्द्रियाणि तेषां पञ्च विशेषाविशेषविषयाणि ।

वाग्भवति शब्दविषया शेषाण्यपि पञ्चविषयाणि ॥३४॥)

बुद्धीन्द्रियाणि तेषां येषां करणानामयमधिका(ा)रो वर्त्तते । तेषां बुद्धीन्द्रियाणि श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानि पञ्च विषया(न्) गृह्णन्ति सविशेषा(न्) विशेषा(न्){{।}}। देवानां पञ्च (नि)र्वि(ि)शेषाः सुखलक्षणा एव । दुःखमोहौ विषये न स्त इति । इह मानुषाणां त एव शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः सविशेषा(ः) सुखो दुःखमोह(ः) <युक्ता> इत्यर्थः । देवानां बुद्धीन्द्रियाणि निर्विशेषविषयं प्रकाशयन्ति । मानुषाणां बुद्धीन्द्रियाणि सविशेषविषयं प्रकाशयन्ति । तस्माद् उच्यते — बुद्धीन्द्रियाणि तेषां पञ्च विशेषाविशेषविषयाणि । उक्तानि {।} बुद्धीन्द्रियाणि <देवानां मानुषाणां च ।>(कर्मेन्द्रियाणि) वक्ष्यामः । वाग्भवति शब्दविषया शेषाण्यपि पञ्चविषयाणि । तत्र देवानां वाक् पदपदार्थश्लोकान् उच्चारयति । अस्माकमपि तथैव । तस्माद्देवानां {।} वागिन्द्रियमस्माकं च

तुल्यम् । किञ्चान्यत् — शेषाण्यपि (पञ्च) विषयाणि । कानि तानि च शेषाणि वाक् <व्यतिरिक्ताः> पाणि(पादपा)यूपस्थाः । एते <पञ्च> विषयास्तेषां सन्ति <इति तानि भवन्ति पञ्चविषया(णि) इति । <पञ्चविषयाणीति> किमुक्तं भवति । तेषां चतुर्णामेकमेकमिन्द्रियं पञ्चविषयम् । पाणिस्तावत् शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्धवान् । <.....> । पञ्चलक्षणं पादेन्द्रियं शब्दस्पर्श(रूपरसगन्ध)वत्यां भुवि {।} <विहरति> । किञ्चान्यत् शब्दस्पर्शरूपरसगन्धलक्षणः पायुरुपस्थप्रदेशे पञ्चलक्ष <.......> । तत्र पञ्चलक्षणादुप(ा)स्थप्रदेशादुपस्थेन्द्रियं {।} पञ्चलक्षणं शुक्रं विसृज शुक्रमपि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धलक्षणवत् । एवमेतानि चत्वारि रूपाणि (पाणि)पादपायूपस्थानि कर्मेन्द्रियाणि पञ्चलक्षणानि स्थितानि पञ्चलक्षणविषयं गृह्णन्ति तस्मात् पञ्चलक्षणविषयाणि भवन्ति ॥

किञ्चान्यत् — इन्द्रियलक्षणमिति, अत्रोच्यते ---

सान्त(ः)करणा बुद्धिः सर्वं विषयमवगाहते यस्मात् ।

तस्मात् त्रिविधं करणं (द्वारि) द्वाराणि {।} शेषाणि ॥ ३५ ॥

सान्तःकरणेति । अहङ्कारो मनस्(चान्तः)करणम्, ताभ्यां सह वर्त्तते बुद्धिः सा भवति सान्तःकरणा । सर्वं विषयमवगाहते यस्माद् गृह्णातीत्यर्थः । त्रिषु लोकेषु यो विषय(ः) मनसा ऽहङ्कारेण च संयुक्ता बुद्धि(स्तं) गृह्णाति । काश्च

स विषयः। शब्दस्पर्शरसरूपगन्धाः (इति)। विषयग्रहणं तस्मादुच्यते त्रिविधं करणं द्वारि। बुद्धिरहङ्कारो मन इति, एतत् त्रिविधं करणं द्वारि। द्वाराणि येषां तत् त्रिविधं द्वारि। अत्र (द्वाराणि) शेषाणीत्युक्तम्। अथ कानि द्वाराणीति, उच्यते शेषाणि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चकर्मेन्द्रियाणि (च)। एतैर्दशभिर्द्वारैस् त्रिष्वपि लोकेषु यो विषयस्तं गृह्णातीत्यर्थः॥ ३५॥

किञ्चान्यत् —

(एते प्रदीपकल्पाः परस्परविलक्षणा गुणविशेषाः।

कृत्स्नं पुरुषस्यार्थं प्रकाश्य बुद्धौ प्रयच्छन्(ति)॥३६॥

एवमेव पूर्वोक्तान्येकादशेन्द्रियाण्य् अहङ्कारश्चैतेषां पूर्वोक्तानां ग्रहणं करोति (इति) एतानीति वक्तव्यं {।} इति (चेत्), गुण(विशेषान्) वक्ष्यतीति (तद्) हि न वक्तव्यम्। गुणविशेषा इति। गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि तेभ्य उत्पन्ना गुणविशेषाः। विशेषशब्दः पुंलिङ्गस्तस्मादेत{।} इति वक्तव्यम्। प्रदीपकल्पाः प्रदीपेन तुल्याः। प्रदीपकल्पा यथा प्रदीपः। गर्भगृहे {।} कृतः (प्रदीपः) घटादीनर्थान् प्रकाशयति, एवमिन्द्रियम्। त्रिष्वपि लोकेषु यो विषयस्तं प्रकाशयति, तस्मात् प्रदीपकल्पाः। किञ्चान्यत्, परस्परविलक्षणाः परस्परेणासदृशा इत्यर्थः। श्रोत्रं शब्दं गृह्णाति न स्पर्शं न रूपं न रसं

न गन्धम्। त्वक् स्पर्शं गृह्णाति न शब्दादि। जिह्वा रसं गृह्णाति न शब्दादि। घ्राणेन्द्रियं गन्धं गृह्णाति न शब्दादि। स्वे स्वे विषये व्यवस्थितानीत्यर्थः। कुलस्त्रीवत्। तथा कर्मेन्द्रियाणि व्यवस्थितानि। पाणिरादाने, पादौ विहरणे, पायुरुत्सर्गे, उपस्थ आनन्दे, बुद्धिरध्यवसाये, अहङ्कारो(ऽभि)मा(ने) मनः संकल्पे। यस्मात् स्वं स्वं विषयं गृह्णन्ति न परविषयम्। तस्मात् (परस्) परवि(ल)लक्षणा(ः)। किञ्चान्यत् — गुणविशेषा{।} गुणेभ्य उत्पन्ना इत्यर्थः। (कृत्स्नं) पुरुषस्यार्थं प्रकाश्य बुद्धौ प्रयच्छन्ति। कृत्स्नं त्रिषु लोकेषु। योऽयं न परविषयः (तेषामिन्द्रियाणां) तं (प्रकाश्य) इन्द्रियाणि बुद्धौ प्रयच्छन्ति। बुद्धिस्थं विषयं सुखदुःखलक्षणं पुरुष उपलभते॥ ३६॥

सर्वं प्रत्युपभोगं यस्मात् पुरुषस्य साधयति बुद्धिः।

सैव च विशिनष्टि पुनः प्रधानपुरुषान्तरं सूक्ष्मम्॥ ३७॥

सर्वं त्रिष्वपि लोकेषु योऽयं विषयस् तं सर्वं प्रत्युपभोगं यस्मात्। उपभुक्त इत्युपभोगः, देवलोके मनुष्यलोके तिर्यग्योनौ च, तं प्रत्युपभोगम्। कर्मेन्द्रियाणि बुद्धीन्द्रियाणि च प्रकाश्य गृहीत्वेत्यर्थः, बुद्धौ प्रयच्छन्ति। बुद्धि(ः) पुनः पुरुषाय प्रयच्छति। अत्र दृष्टान्तो मन्त्रिराजवत्, तद्यथा मन्त्री {।} पुरुषेभ्यो वार्त्तामुपलभ्य राज्ञे कथयति तद्वदेव। यस्मात्

सर्वं प्रत्युपभोगमिति ज्ञानं चोत्पद्यत इति। किञ्चान्यत् सैव च विशिनष्टि पुनः
प्रधानपुरुषान्तरं सूक्ष्मम्प्रधानपुरुषान्तरं नानात्वमित्यर्थः। सूक्ष्ममित्यनुपलभ्य(मि)
दुर्दर्शमित्यर्थः। प्रकृतिपुरुषयोरन्तरमनीश्वरमित्यर्थः। {()}। तयोरन्तरं बुद्धिर्
विशेषयति, कथम्, अन्यत्वेनेति। अन्यः पुरुषोऽन्यत्प्रधानम्। सत्त्वरजस्तमांसि
त्रयो गुणाः प्रा(धा)निकाः। बुद्धिरन्याऽहङ्कारोऽन्यः, (पञ्च)तन्मात्राण्यन्यानि,
एकादशेन्द्रियाणि (अन्यानि), पञ्चमहाभूतान्यन्यानि, शरीरमन्यदित्येवं पुरुषं
बुद्धिर्बोधयति। तथा मोक्षं गच्छति। उक्तं च —

पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र तत्राऽऽश्रमे रतः।
जटी मुण्डी शिखी दण्डी मुच्यते नाऽत्र संशयः॥5

तस्माद्बुद्धिरेवेह पुरुषमभ्युदयफले तु योजयति मोक्षं करोति॥३७॥

अत्राह यदुक्तं त्वया पूर्वस्यामार्यायां "पञ्च विशेषाविशेषविषयाणीन्द्रियाणि",
तत्र न ज्ञायते के विशेषा(ः) केऽविशेषा इत्यत्रोच्यते ---

तन्मात्राण्यविशेषास्तेभ्यो भूतानि (पञ्च) पञ्चभ्यः।
एते स्मृता विशेषा(ः) शान्ता घोराश्च मूढाश्च॥३८॥

त(न्मा)त्राण्यविशेषा यानि तानि तन्मात्राणि {()} अहङ्कारादुत्पन्नानि।
शब्दतन्मात्रं (स्पर्शतन्मात्रं रूपतन्मात्रं रसतन्मात्रं) गन्धतन्मात्रम्। एते पञ्चा

विशेषा(ः)। देवानां विषयः सुखलक्षणः। नापि तेषां दुःखमस्ति नापि मोहो(ऽ)स्ति
तस्मादविशेषाः। न विशिष्यन्ते {( )} शान्तघोरमूढत्वेन, तस्माद्
अविशेषा इत्युच्यते। तेभ्यो भूतानि (पञ्च) पञ्चभ्यः शब्दतन्मात्रादाकाशं,
स्पर्शतन्मात्राद्वायुः, रूपतन्मात्र(ा)त्तेजः, रसतन्मात्रादापः, गन्धतन्मात्रात्
पृथिवी, तानि पञ्चमहाभूतानि विशेषा इत्युच्यन्ते -------
--------------- कस्माद्यस्मात् शान्ता घोराश्च मूढाः (च)। तत्र
शान्तास्तावत् सुखलक्षणाः। प्रसादलाघवाभिष्वङ्गात्। हर्षप्रीत(ि)प्रसादा
(एव) सुखम्। यथा कश्चिद्देवदत्तो गृहे गृहे स्त्रीभिः सह क्रीडमानः
प्रस्विन्नः प्रासादमारूढ आकाशं प्राप्य सुखितोऽहं (इति) ब्रवीति। एवं
तदाऽऽकाशं शान्तम्। तदेवाकाशं वायुना शीतेन संयुक्तं दुःखं जनयति
ततो घोर इत्युच्यते। तदेवाकाशं मोहं जनयति, यथा कश्चिद्देवदत्तः
पन्थानं गच्छन् ग्रामान्तरं पश्यति ततो मूढो भवति। एवमाकाशं कदाचित्
सुखं जनयति, (कदाचिद् दुःखं जनयति) कदाचिन्मोहं जनयति॥ स
एव देवदत्तो गर्भगृहे स्थितः प्रासादाश्रमारूढो वातायनप्रविष्टेन
वायुना स्पृष्टः सुखितोऽस्मीति ब्रवीति, तेनैव वायुना प्रभूतेनोष्णमि(श्रेण)
स्पृष्टो दुःखितोऽहमिति। स एव वायुर्वातुलेन सञ्जातो मोहं जनयति

मूढाश्च भवति दिशां पूर्वायां वा किमुत्तरायां वेति। एवं वायुः सुखदुःखमोहान् जनयति। तथा तेजः शीतेनाभिभूतस्य देवदत्तस्य सुखं जनयति, घर्मेण सन्तप्तस्य दुःखम्। ग्रामनगरं दग्ध्वा मोहं जनयति। ता आपः<ऽ>शीतकाले दुःखं [जनयन्ति]। अप्सु म्रियमाणस्य मोहम्। यथा पृथिवी नवशाद्वला प्रावृट्काले सुखा। सैव दुःखं जनयति। स एव पन्थानं गच्छन् पृथिवीमेव पश्यन् न ग्रामनगरे मूढो भवति। एवं पृथिवी सुखदुःखमोहान् जनयति ॥३८॥

अथ के संसरन्ति। अत्रोच्यते —

पूर्वोत्पन्नमसक्तं नियतं महदादिसूक्ष्मपर्यन्तम्।
संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम् ॥ ४०॥

पूर्वोत्पन्नमिति यदा लोका नोत्पद्यन्ते तदा प्रधानोत्पन्नं सूक्ष्मशरीरम् तस्मादुच्यते पूर्वोत्पन्नमिति। किञ्चान्यत् — असक्तं तत् सूक्ष्मशरीरं तैर्यग्योनिमानुषदेवस्थानानि गच्छति, पर्वतादिषु न प्रतिहन्यते भित्तीला निर्गच्छतीत्यर्थः। [नियतमिति] अज्ञानोत्पत्तौ संसारे व्यवस्थितमित्यर्थ तच्च महदादि। महानित्युच्यते बुद्धिः, महान् यस्यादौ तदिदं महदादि; बुद्धिरहङ्कारः पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि मनश्चैतानि महदादीनि। [?] महदादि त्रयोदशविधेन करणेन संयुक्तमित्यर्थः। किञ्चान्यत् — सूक्ष्म[ ]पर्यन्तम्। यस्याऽन्ते सूक्ष्मशरीरस्य <सूक्ष्माणि> तद्भवति। <किञ्चान्यत् — संसरति> करणसंयुक्तं मातापितृजे शरीरे पतिते संसरति त्रीन् लोकान्। किञ्चान्यत् — निरुपभोगम्। तत्सूक्ष्मशरीरं त्रयोदशविधे[ ]करणेन संयुक्तं बाह्येनोपचयेन मातापितृजेन[ ]विना विषयग्रहणसमर्थं न भवतीत्यर्थ किञ्चान्यत् — भावैरधिवासितं लिङ्गम्। भावान् पुरस्ताद्वक्ष्यामः।

तैरधिवासितं संसरति। लिङ्गमिति प्रलयकाले सूक्ष्मशरीरं करणसंयुक्तं लयं गच्छतीति लिङ्गम् ॥४०॥

अत्राह — सूक्ष्मशरीरे नास्ति प्रयोजनं, त्रयोदशविधं करणमेव संसरतीति। तत्र यदुच्यते सूक्ष्मशरीरं संसरतीति तन् मिथ्या।

अत्रोच्यते —

चित्रं यथाश्रयमृते (?) स्थाण्वादिभ्यो विना यथा छाया।
तद्वद्विना(?) विशेषैर्न तिष्ठति निराश्रयं (?) लिङ्गम् ॥४१॥

सम्बं —

(वैराग्यात् प्रकृतिलयः संसारो भवति राजसाद्रागात्।
ऐश्वर्यादविघातो विपर्ययात् तद्विपर्यासः ॥४५॥)

नं लीनमात्मानिमिोति। ऐश्वर्यक्षये त्रिषु लोकेषु शरीरोत्पत्तिर्भवति। तस्
उच्यते — वैराग्यात् प्रकृतिलय इति। तत्र वैराग्यं निमित्तं, प्रकृतिल
नैमित्तिकः। किञ्चान्यत् — संसारो भवति राजसा(द्रागात्)। यज्ञं करोति
दानं ददाति, अमुष्मिंल्लोके सुखं भविष्यतीति। तेन् रागेण संसारो भवति
ब्रह्मादिषु स्थावरान्तेषु तैर्यग्योन्यन्तेषु ⟨च⟩। (तत्र रागो) निमित्तं संसा
नैमित्तिकः। किञ्चान्यत् — ऐश्वर्यादविघातः। एतदैश्वर्यम् अणिमा
लघिमा (महिमा) प्राप्तिः प्राकाम्यमीशित्वं (वशित्वं) यत्रकामावसायित
इत्यर्थः। ऐश्वर्येणाष्टगुणेन ब्रह्मादिस्थानेषु विहरति, न प्रतिहन्यते
ऐश्वर्यप्राप्तिः {(?)} निमित्तम् अविघातो नैमित्तिकः। किञ्चान्यत् —
विपर्ययात्तद्विपर्यासः। ऐश्वर्यव्याख्यानमष्टविधं, तद्विपरीतमनैश्वर्य
तेना(?)नैश्वर्येण यत्र क्वचित् परिगृह्यादिषु व्याघातो भवति विहन्यत
इत्यर्थः। तत्रा(नै)श्वर्यं (?) (निमित्तं) विघातो नैमित्तिकः। अष्टविधं निमित्त

अष्टविधं नैमित्तिकमेवमेष षोडशविधो निमित्तनैमित्तिकः सर्गो व्याख्यातः

॥४५॥

अत्राह — य एष निमि(त्तनैमि)त्तिकः समाख्यातः सर्गः स किमात्मक{ः} इति। अत्रोच्यते —

एष प्रत्ययसर्गो विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्ध्याख्यः।
गुणवैषम्यविमर्दैन तस्य भेदास्तु पञ्चाश(त्) ॥४६॥

एष इति तदुद्दिष्टः। आर्याद्वयेन षोडशविधो निमित्तनैमित्तिकः समाख्यातः सर्ग इति। अत्रोच्यते प्रत्यय(ाद्) बुद्धेरुत्पन्नस् तस्मात् प्रत्ययसर्गः {ः}। किञ्चान्यत् स च प्रत्ययसर्गो भूयश्चतुर्भिर्भिद्यते। यस्माद्ब्रवीति विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्ध्याख्यः। उक्तं च कश्चित् किलोपाध्यायोऽनुदिते सूर्ये चतुर्भिर्बटुभिः सह नगरमभिप्रस्थितः। {+}। कश्चिद्बटुः (वक्ति) — उपाध्याय! एषोऽत्र पथि दृश्यते, किं स्थाणुः स्याच् चोरो वा स्यादिति। तस्य बटोः स्थाणोः संशयः। तत उपाध्यायो (द्वितीयं बटुं ब्रवीति ज्ञायतां कोऽयमिति। तेन बटुना) उक्तं नाहं शक्नोम्युपगन्तुमिति। स एव(स्य) स्याद्(अ)शक्तिरुत्पन्ना। उपाध्यायो (भूयस्) तृतीयं बटुं (ब्रवीति) ज्ञायतां कोऽयमिति। स तृतीयो बटुर्निरीक्ष्य,

उपाध्यायं ब्रवीति — किमनेन, उत्थिते सूर्ये सार्थेन सह यास्याम इत्युक्त्वाऽऽज्ञत्व एष तुष्टः प्रसुप्तः। एवं तृतीयस्य बटोस् तुष्टिरुत्पन्ना। उपाध्यायो भूयश्चतुर्थं बटुं ब्रवीति ज्ञायतां कोऽयमिति। स निरीक्ष्य{ः} तस्मिन् स्थाणौ वल्लिं पश्यति स्थाणुमारूढं{ं} शकुनम् <च>। ततो गत्वा पादेन स्थाणुं स्पृष्ट्वा पुनरागत्योपाध्यायं ब्रवीति स्थाणुरयमिति। एवमेष प्रत्ययसर्गश्चतुर्धा विभज्यते भिद्यते च। विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्ध्याख्य इति व्याख्यातः। किञ्चान्यत्- तस्य चतुर्विधस्य वर्गस्य गुणवैषम्यविमर्दैन तस्य भेदास्तु पञ्चाशत्। गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि परस्परं (वैषम्यात्) भव(न्)तीति। सत्त्वमुत्कटं भवति तदा रजस्तमसी अभिभवति। यथाऽऽदित्यप्रकाशो ग्रहनक्षत्रताराप्रकाशमभिभवति। तद्वदेव रज उत्कटं भवति सत्त्वतमसी अभिभवति। नोत्कटं भवति सत्त्व

(आध्यात्मिक्यश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः।

बाह्या (विषयोपरमात् पञ्च नव च तुष्ट्योऽभिहिताः॥ ५०॥)

हरन्ति। रक्षणे प्रवर्त्तमानानामात्मपीडाश्च भवन्ति, एवं रक्षणदोषा ताध्वा ----

----

(उ)च्यते तृतीयं प्रव्रजितं पृच्छति केन प्रव्राजितोऽसीति। स एवमाह शक्यं

विषया

षु महादुःखमुत्पद्यते। अतः क्षयदोषान् दृष्ट्वा प्रव्रजितोऽस्मि।

तस्याऽपि नास्ति मोक्षः। (पृच्छे)ति

किं त्वया ज्ञात्वा प्रव्रजितः स एवमेवोक्तवान् ------------

इह संज्ञा भवन्ति। तद्यथा – अम्भा(ः] ------------

(सुनेत्रं, सुमारीचकम्, उत्तमाम्भसि)कमिति तासां नवानां तुष्टीनाम् एताः

संज्ञाः। किञ्चान्यत् — एतासां नवानां तुष्टीनां या विपरीता(ः) ---------

(अनम्भः) --------- (असु)नेत्रम्, अमारीचकम्,

अनुत्तमाम्भसिकमिति। एवं च (नव) अशक्तयो व्याख्याताः॥

(ऊहः शब्दोऽध्ययनं दुःखविघातत्रयं सुहृत्प्राप्तिः।

दानं च सिद्धयोऽष्टौ सिद्धेः पूर्वोऽङ्कुशस्त्रिविधः॥ ५१॥

कश्चित् परिव्रा(जकः) ---------------

(तन्मा)त्राणि। अन्यान्येकादशेन्द्रियाणि, अन्यानि पृथिव्यादीनि भूतानि ....

{ऊर्ध्वं सत्त्वविशालस्तमोविशालश्च मूलतः सर्गः।
मध्ये रजोविशालो ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तः ॥५४॥}

- - - - - - - - - - - - - - -

ता मनुष्याः]। तस्मादुच्यते ब्रह्मादिस्तंबपर्यन्तः। त्रिविधो लोकः, त्रिविधैर् गुणैर्व्याप्त इति। भूतसर्गो व्याख्यातः। भौतिके च कार्यं व्याख्यातम्। एवं भूतसर्गो भावसर्गो (लिङ्गसर्गश्चेति) त्रयः सर्गाः प्रधानीकृता व्याख्याताः॥ प्रधानकार्यं समाप्तम्॥ ॥

उत्पन्ना(स्) त्रयो लोकाः {।} प्रधानं चोपरतम् (उत्पाद्य लोकान् इति)। अत्राह — तेषु लोकेषु देवमनुष्यतिर्यग्योनिषु कः सुखं दुःखं (वा ऽनु)भवति। (किं प्रधानम् आहोस्विद्बुद्धिरहङ्कारस् तन्मात्राणीन्द्रियाणि महाभूतानि {।} (उतस्वित्) पुरुषो (वा) इति। अत्रोच्यते —

तत्र जरामरण(कृतं) दुःखं प्राप्नोति चेतनः पुरुषः।
लिङ्गस्या ऽविनिवृत्ते(स्) तस्मा(द्) दुःखं स्वभावेन ॥५५॥

तत्र त्रिषु लोकेषु देवमानुषतैर्यग्योनिगतेषु। अत्र जरादुःखं मरणदुःखं च प्राप्नोति, अनुभवतीत्यर्थः। {।} कश् चेतनः पुरुषस्तत्र जरादुःखं वलीपलितखालत्याभिभूतो दण्डाविष्टम्भगात्रः

पुत्रपौत्रस्नुषापरिभूतो यद्दुःखमनुभवति तज्जरादुःखम्। मरणदुःखं व्याख्यास्यामः। अष्टगुणमैश्वर्यं भवति। अणिमादि, तच्च प्रागभिहितम् (दश) विषयाः सन्ति। मनुष्याणां सुखदुःखमोहात्मकाः, पञ्च देवानां विषयाः सुखलक्षणाः प्राग् व्याख्याताः। तेषु विषयेषु दृश्यस्व अष्टविधे चैश्वर्ये ततो देवदत्तो(न्तो) काले यमोहमुपयाति मरणात्। तस्यैव तस्यामवस्थायां यद्दुःखमुत्पद्यते तन्मरणदुःखं व्याख्यायते। एवमेते सुखदुःखे ऽन्तकाले ये च यानि च सु ....

[नानाविधैरुपायैरुपकारिण्यनुपकारिणः पुंसः ।
गुणवत्यगुणस्य सतस्तस्यार्थमपार्थकं चरति ॥६०॥]

...भावेन तिर्यग्योनिभावेन । एवमेभिरुपायैरात्मानं प्रकाश्याऽहमन्या त्वमन्य इति विनिवर्त्तते । किञ्चान्यत् — गुणवत्यगुणस्य सतस्तस्यार्थमपार्थकं चरति । सत्त्वरजस्तमांसि त्रयो गुणास् तैर्गुणैर् गुणवती प्रकृति(:) सगुणा । {()} तस्या(ं) गुणा(:) सन्तीति सर्वगुणा(:) सत्त्वरजस्तमांसि त्रयो गुणाः । तस्मिन् पुरुषे न सन्ति । तस्मादगुणः सः । अगुणस्य सतस् तस्यार्थमपार्थकं चरति । यथा कश्चिद्देवदत्तो मित्रार्थं करोति । नैव तस्मात् किंचिदर्थं निर्वर्त्तयति । एवं प्रकृति(:) पुरुषार्थं करोति । पुरुषस्य च राग(म्) इत्यर्थः, चरति करोतीत्यर्थः, अनेकार्था धातव इति वैयाकरणा ब्रुवं ते । तस्माद्दृष्टा(ा) प्रकृतिः पुरुषेण निवर्त्तते ॥६०॥

तस्मादाह — —

(प्रकृतेः) सुकुमारतरं न किञ्चिदस्तीति मे मतिर्भवति ।
या दृष्टास्मीति पुनर्न दर्शनम् {()} उपैति पुरुषस्य ॥६१॥

यथेयं प्रकृति(:) प्रधानमित्य(नो)र्थान्तरम् । लोके यथा प्रकृते(:)

सुकुमारतरं नास्त्यन्यत्र । किं च सुकुमारतरं भवति । कोऽर्थ इति । स्त्रीं पश्यति सर्वगुणोपपन्नाम् । ततोऽन्यां पश्यति विशिष्टतरां द्वितीयां तृतीयां ⟨च⟩ पश्यति । ततो ब्रवीति — इयं सुकुमारी, इ(यं) सुकुमारतरेति । पुरुषस्य परमात्मनो बुद्धिरुत्पन्ना । प्रकृते(:) सुकुमारतरं न किंचिदस्तीति मे मतिर्भवति । ममेति {()} पुरुष आत्मानं ब्रवीति । एवं सुदृष्टा कृता भवति प्रकृतिः पुरुषेण । तत्र सुकुमारं वर्णयन्ति । ईश्वर(:) का(ा)रणमिति केचिदाचार्या ब्रुवते । उक्तं हि —

अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।
ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा ॥

केचिदाचार्या ब्रुवते — स्वभाव(:) कारणम् । यस्मादाह पुरुष एवेदं जगतः (कारणं) तस्मात् पुरुष(:) कारणमित्येवं वेदविदो विप्रतिपन्न । तत्राचार्यो ब्रवीति साङ्ख्यानां प्रधानं कारणं, कस्मात् सगुणत्वात् । इमाः प्रजाः सगुणाः । सत्त्वरजस्तमांसि त्रयो गुणास् ते च प्रजासु सन्ति । अतः सगुणान् प्रजा(न्) दृष्ट्वा साधयामः । प्रकृतेरिमाः प्रजाः समुत्पन्ना इति गम्यते । इह लोके यादृग्लक्षणं ⟨कारणं भवति तादृग्लक्षणं⟩ कार्यं भवति । यथा शुक्लेभ्यस् तन्तुभ्यः पटः शुक्लो भवति । कृष्णेभ्यस्

तन्तुभ्यः कृष्णो भवति। एवं तु गुणेभ्यः प्रधानात् त्रिगुणाः (प्रजाः) उत्पद्यन्ते।

इह गम्यते — निर्गुण ईश्वरः, निर्गुणादीश्वरात् सगुणानां लोकानाम् उत्पत्तिरयुक्ता, तस्मादकारणमीश्वरः। अनेनैव पुरुषो व्याख्यातः। पुरुषोऽपि निर्गुणः। निर्गुणात् पुरुषात् सगुणानां लोकानामुत्पत्तिरयुक्ता। तस्मात् पुरुषोऽप्यकारणम्। किञ्चान्यत् स्वभावो नाम कश्चित् पदार्थोऽस्ति, यतः प्रजानामुत्पत्तिः स्यात्। अत्र ये ब्रुवते स्वभावः कारणमिति ते मिथ्या ब्रुवते।

अपरे पुनराचार्या मन्यन्ते कालः कारणं लोकानामिति। यस्मादाह—

कालः पचति भूतानि कालः संक्षिपते जगत्।
कालः सुप्तेषु जागर्ति कालो हि दुरतिक्रमः॥

तस्मात् कालो लोकानुत्पादयति। ⟨एवं⟩ अपरे ब्रुवते कालः कारणमिति। अतः साङ्ख्यप्रपन्नः कालो नाम ⟨न⟩ कश्चित् पदार्थोऽस्ति। व्यक्तमव्यक्तं पुरुष इति पदार्थाः साङ्ख्यादीनां तेषु कालोऽन्तर्भूतः। नान्यदित्यर्थ एवमेतेभ्यः। प्रधानमेव कारणम्, एवमेव ज्ञानमुत्पद्यते पुरुषस्य। तत् {।} सम्यग् ज्ञानमुत्पन्नं भवति। यदाऽनेन सुदृष्टा प्रकृतिर्भवति पुरुषेण तदा निवर्तते प्रकृतिः। तस्यां निवृत्तायां पुरुषो मोक्षं गच्छति। एवमीश्वरादीनि (अ)कारणानि। {।} सुकुमारतरं

⟨प्रधानं⟩ तस्मादुच्यते — प्रकृतेः सुकुमारतरं न किञ्चिदस्तीति मे मतिर्भवति ईश्वरादीन्यकारण(णा)नि प्रधानमेव कारणमिति बुद्धिरुत्पद्यते। तदा सुदृष्टा {।} पुरुषेण प्रकृतिः भवति। यथा कुलस्त्री सहसागतेन पुरुषेण दृष्टा व्रीडोत्पन्ना (न) तस्य दर्शनं गच्छति। पुरुषेण ज्ञानचक्षुषा दृष्टा सती कुलस्त्रीवत् पुरुषस्य दर्शनं नेच्छति। तस्यां निवृत्तायां पुरुषो मोक्षं गच्छतीति॥६१॥

अत्र लोको ब्रवीति शिष्टाश्च ब्रुवते पुरुषो संसरतीति ⟨किम्⟩ एतद् युक्तम् {।} (अ)युक्तं (वा)। ⟨एतदयुक्तं⟩ कस्माद् यस्मादाह —

तस्मान्न बध्यते नापि (मुच्यते नापि) संसरति कश्चित्।
संसरति बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः॥६२॥

पुरुषो न बध्य(ते)। कस्मात् निर्गुणत्वात्, (सर्वगतत्वात्), अविकारत्वात्, निष्क्रियत्वाच्च। पुरुषः कर्त्ता न भवति। अथ कर्त्तुः कथं बन्धो भविष्यति। यस्मान्न बध्यते तस्मान्न मुच्यते। मुक्त एव सः। नैव संसरति। सर्वगतस्य संसारः कुतः। अप्राप्तप्रापणार्थं गमन(म्) इत्युच्यते। सर्वं प्राप्तं येन पुरु(षे)ण तस्य न विकृतिः। ⟨ये पुरुषतत्त्वं न विदन्ति ते⟩ ब्रुवते — पुरुषो बद्धः पुरुषो मुक्तः पुरुषः संसरति। अत्राह यदि पुरुषस्य

(न) बन्धोऽस्ति (न) मोक्षो नापि संसरणम्, किं हि बध्यते मुच्यते च।
नानाश्रया प्रकृतिः, कस्मात् - कर्तृत्वाद् अचैतन्याच्च। प्रकृतिरेवाऽऽत्मानं बध्नाति सैव चाऽऽत्मानं मोचयति। यत्तत् सूक्ष्मशरीरं तन्मात्रिकं त्रयोदशविधेन करणेन संयुक्तम् एवं त्रिविधेन बन्धेन बध्यते। कृतमस् त्रिविधो बन्ध इत्युच्यते दाक्षिणबन्धः प्रकृतिबन्धो वैकारिकबन्धः। एते(नि) त्रिविधेन बन्धेन (बद्धे) सूक्ष्मशरीरे उत्पन्ने त्रिविधा बन्धा इत्युच्यते। मुच्यते बध्यते संसरति नानाश्रया प्रकृतिः। नानाश्रयेति त्रयाणां लोकानाम् आश्रयभूता {(।)}। यत्तत् प्राधानिकं सूक्ष्मशरीरं तत् प्रधानं प्रकृतिरित्यनर्थान्तरम्। तत्र ये ब्रुवते पुरुषो बद्धः पुरुषो मुक्तः संसरति ते मिथ्या <ब्रुवते>॥ ६२॥

कैर्गुणैरात्मानं प्रकृतिर्बध्नाति कैश्च मोचयति। अत्रोच्यते -

रूपैः(:) सप्तभिरेव बध्नात्यात्मानमात्मना प्रकृतिः।
सैव च पुरुषार्थं (प्रति) विमोचयत्येकरूपेण ॥६३॥

सप्तरूपैरात्मानं बध्नाति। अथ कानि रूपाणि। अत्रोच्यते - धर्मो ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्यम् अधर्मोऽज्ञानमवैराग्यमनैश्वर्यमिति, एतानि सप्तरूपाणि। एतैः सप्तभी रूपैरात्मानं बध्नाति प्रकृतिः।

पुरुषार्थो मया कर्तव्य (इति)। विमोचयत्येकरूपेणाऽऽत्मानम्। किं त्व् एकरूपं ज्ञानमिति। ज्ञानेनात्मानं मोचयति॥ ६३॥

किं वा स्यात्।

एवं तत्त्वाभ्यासान्नास्मि न मे नाहमित्यपरिशेषम्।
अविपर्ययाद्(द्) विशुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानम्॥ ६४॥

एवमिति यथा पूर्वोक्तानि पञ्चविंशति तत्त्वानि प्रधानं बुद्धिरहङ्कारः (पञ्चतन्मात्राणि) पञ्चमहाभूतानि (एकादशेन्द्रियाणि) पुरुष(श्च) इति। शरीरमात्रोऽनुभवामीति अथ मा ह खलु कोऽत्राहमिति ज्ञानमुत्पद्यते, किञ्चान्यत् - ममेदं शरीरमन्यदतो(ऽहमन्यो) भवामि। प्राधानिकमिदं शरीरमित्यविशेषज्ञानमुत्पद्यते, (अ)परिशेषं (निरवशेषम्) इत्यर्थः। ज्ञानाच्च ज्ञानं (अ)विपर्ययाद्विशुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानम्। विपर्ययाः(:) संशयः। तस्मादविपर्ययाद् (अ)संशयादित्यर्थः। शुद्धं ज्ञानं केवलं, मोक्ष इत्यर्थ उत्पद्यते। तच्च ज्ञानं पुरुषस्येति ॥६४॥

अत्राह {(।)}—

तेन निवृत्तं प्रसवामर्थवशात् सप्तरूपविनिवृत्ताम्)।
(प्रकृतिं पश्यति पुरुषः प्रेक्षकवदवस्थितः स्वस्थः॥६५॥) इति।

निवृत्त(ः) प्रसवः यस्याः सेयं निवृत्तप्रसवा, तां निवृत्तप्रसवां प्रकृतिं पश्यति पुरुषः। तेन ज्ञानेन प्रेक्षकवदवस्थितः स्वस्थस्तासु तास्ववस्थासु नृत्यन्तीमिव नर्त्तकीं पश्यति। पुरुष आत्मज्ञानेन तासु तास्ववस्थासु वर्त्तमानां प्रकृतिं पश्यति। इयमेव प्रकृतिः सर्वपुरुषान् (ब)ध्नाति {८} स्वैरेभिर्धर्मादिभिः। किं ज्ञानचक्षुषा पश्यति ?। दृष्ट्वा ‹च› ज्ञानचक्षुषा प्रकृतिः किं करोतीति। अत्रोच्यते — उपरमते, नर्त्तकीवद्दृष्टाऽहमनेन रङ्गेनेति ॥६५॥

दृष्टा मयेत्युपेक्षक एको दृष्टाऽहमित्युपरमते तेषाम् ।
सति संयोगेऽपि तयोः प्रयोजनं नास्ति सर्गस्य ॥६६॥

यथा लोके (नर्तकी) सर्वास्ववस्थासु वर्त्तमाना दृष्टोपरमति रङ्गात्, एवं दृष्टा मयेत्युपेक्षक एष पुरुषः। इयं प्रकृतिः मया दृष्टा सम्यगिति। उपरमते मोक्षं गच्छतीत्यर्थः। प्रकृतिरप्येका सर्वथा दृष्टाऽहमिति पुरुषाद्धि उपरमते।

अत्राह — पुरुषोऽपि सर्वगतः प्रकृतिरपि सर्वगतः, अनयोः सर्वगतयोः संयोगः (इति) ब्रुवते, तस्मात् संयोगात्म(कत्वं) भूत्वा पुनःशरीरोत्पत्तिर् इति। अत्रोच्यते — सति संयोगेऽपि तयोः प्रयोजनं नास्ति सर्गस्य।

उत्पत्तिः सर्गः, उत्पत्तेः पुनः प्रयोजनं नास्ति। कस्मात्?। प्रधान(स्य) पुरुषार्थप्रवृत्तिः, स चार्थो द्विविधः — शब्दाद्युपलब्धिरादिर्गुणपुरुषान्तरोपलब्धिरन्तः (च)। प्रवृत्त्या च पुरुष(ार्थं) शब्दादिषु त्रिषु लोकेषु यज्ज्ञानमुत्पद्यते, मोक्षं ‹च› कृतम्। भूयः किं प्रयोजनं शरीरोत्पत्त्या करिष्यतीति। पुरुषार्थं — मया प्रकृतिर्दृष्टा सम्यगुक्त ‹इति› पुरुषस्य दर्शनार्थं प्रकृतेः‹प्रवृत्तिर्› इत्युक्तम्। पुरुषेण च प्रकृतिर्दृष्टा। कृतप्रयोजनः पुरुषः तयोः कृतप्रयोजनयोर्यद्यपि संयोगः सर्वगतयोः, भूयः शरीरोत्पत्तेः प्रयोजनं नास्ति। यथा लोक ऋणधारणवद् दृष्टान्तः उत्तमर्णोऽधमर्णश्च। यः पूर्वं दत्त्वा पश्चाद् गृह्णाति स उत्तमर्णः। यः पूर्वं गृहीत्वा पश्चात् प्रयच्छति सोऽधमर्णः। ऋणिना दाता संयुज्यते "ऋणं मे देहि" इति। अहन्यहनि ततस्तेनाधमर्णेन चिरकालेन तदृणं दत्तम्। ततस्ताभ्यां कृतप्रयोजनाभ्याम् इतरोऽप्यर्थे न संयुक्तः, अपरोऽप्यृणि मुक्तः, (अथ) एवं तयोर्दृष्टः संयोगो भवति। असंयोगस्थाः प्रयोजनं करोति ? एवं भूयो भवति प्रधानपुरुषयोः सर्वगतयोः संयोगः, यो (न) शरीरोत्पत्तिं करोति ॥६६॥

अत्राह — ज्ञानोत्पत्तेर् मोक्षो भवति। तवापि ज्ञानमुत्पन्नम्।

त्वं किमर्थं मोक्षं न गच्छसीति। त्वत्प्रसादान्ममाऽपि (ज्ञानमुत्पन्नम्),
किमर्थं नाहमपि मोक्षं गच्छामि। तत्र यदुक्तं ज्ञानान्मोक्ष तन्मिथ्या{()}
(इति) शिष्यवचनमिति।

अत्रोच्यते —

सम्यग्ज्ञानाधिगमाद्धर्मादीनामकारणप्राप्तौ।
तिष्ठति संस्कारवशाच्चक्रभ्रमवद्धृतशरीरः॥६७॥

यद्यपि पञ्चविंशतितत्त्वज्ञानमुत्पन्नं, धर्मादीनाम् अकारणप्राप्तिः। ज्ञानस्य (अभावे) धर्मो वैराग्यमैश्वर्यम् अधर्मो (ज्ञानम्) अवैराग्यमनैश्वर्यम् इति एतानि सप्त बन्ध(नो)नि। तानि च ज्ञानदग्धानि। (यथा) (दग्ध) बीजानि {()} न प्ररोहणसमर्थानि भवन्ति, एवं ज्ञानदग्धानि (ज) {()} समर्थानि भवन्ति। तत उत्पन्ने ज्ञाने धर्मादीनाम् अकारणत्वं प्राप्नोति। तिष्ठति पुरुषः संस्कारवशादन्यस्यां जातौ। कृतौ धर्माधर्मौ। तन्निमित्तं कृत्वा शरीरोत्पत्तिर्भवति देहिनां तिर्यग्योनौ वा (मनुष्यलोके वा) देवलोके वा। पूर्वतो धर्मोऽधर्मो वा यन्निमित्तं शरीरं, तस्य संस्कार इति ग्रहणम्। संस्कारो न तावत् क्रियया गच्छति फल(मदत्त्वा) उत्पन्नोज्ञानस्यापि विनाशं गच्छति शरीरम्। यदा फलमदत्तं भविष्यति सुखं वा यदि दुःखम्,

धर्माधर्मौ पूर्वकृतौ विनाशं यास्यतः{()}। ततो निमित्ताभाव इदं शरीरं न भविष्यति। तस्मिन् पतिते, विद्वान् मोक्षं यास्यति। अस्माद्धेतोर् उत्पन्नज्ञानस्याऽपि धर्माधर्मवशात्तिष्ठति शरीरम्। को दृष्टान्तः? चक्रभ्रमवद्धृतशरीरः। यथा कुलालश्चक्रं भ्रामयति "घटं करिष्यामि" इति स कुलालो घटं कृत्वा विक्षिप्य गृहं गतः, ततस्तस्मिन् गृहगतेऽपि कुलाले चक्रं भ्रमत्येव। संस्कारवशाद्वेगवशादित्यर्थः। एवमेव पूर्वकृतयोर्धर्माधर्मयोः संस्कारवशाच्चक्रभ्रमवत् (विद्वांस्तिष्ठ)ति॥६७॥

अत्राह — उत्पन्नज्ञाने विद्वान् कदा मोक्षं गच्छतीति। अत्रोच्यते —

प्राप्ते शरीरभेदे चरितार्थत्वात् प्रधानविनिवृत्तौ।
ऐकान्तिकमात्यन्तिकमुभयं कैवल्यमाप्नोति॥६८॥

शरीरस्य भेदे शरीरभेदे प्राप्ते। चरितार्थत्वाच्चरितार्थत्वं तस्माच् च(रि)तार्थत्वात्। प्रधाननिवृत्तौ यदा पूर्वकृतयोर्धर्माधर्मयोः क्षयो भवति, तदा तच्छरीरं भिद्यते। यथा छत्राभावे छायाभावः। इह शरीरे यत् पार्थिवं तत्पृथिवीं गच्छति। यद् आकाशमयं तद् आकाशं गच्छति। यद् आप्यं तद् अपः प्रविशति। यत्तैजसं तत् तेजः प्रविशति। यद्वायव्यं तद्वायुं प्रविशति। एवमिदं शरीरं पञ्चधा भिन्नम्। प्रधानं कृतप्रयोजन

द्वितीयं शरीरं नोत्पादयति विद्वषे। एवमयं विद्वांस्तस्मिन् शरीरे भिन्न {(१)} एकान्तेनैव मोक्षं गच्छति न आत्यन्तिकं गत्वा पुनरावर्त्तते। तस्माद् उच्यते — ऐकान्तिकमात्यन्तिकमुभयं कैवल्यमाप्नोति ॥६८॥

अत्राह — किंप्रयोजनं ज्ञानमिति। अत्रोच्यते —

पुरुषार्थज्ञानमिदं गुह्यं परमर्षिणा समाख्यातम्।
स्थित्युत्पत्तिप्रलयाश्चिन्त्यन्ते यत्र भूतानाम् ॥६९॥

अत्राह — कश्च स पुरुषार्थ इति। अत्रोच्यते — मोक्षः पुरुषार्थः। मोक्षार्थमिदं ज्ञानमुत्पन्नम्। अब्रह्मणे यद्(ा) न देयमित्यर्थः। इदं च ज्ञानं परमर्षिणा भगवता कपिलेन(ा)(समाख्यातम्)।

अत्राह — अस्मिन् ज्ञाने किं चिन्त्यत इति। अत्रोच्यते — स्थित्युत्पत्तिप्रलयाश्चिन्त्यन्ते यत्र भूतानाम्। स्थितिश्च प्रलयश्चोत्पत्तिश्च ते भवन्ति, स्थित्युत्पत्तिप्रलयास् ते यत्र चिन्त्यन्ते{(१)} ब्रह्मा[दी]न्यष्टौ स्थानानि. पञ्चविधं तिर्यङ् मानुषम् ⟨च⟩ एकविधम्। [एषु स्थानेषु ब्रह्मादीनि] तिर्यग्योनान्तानि भूतानि तिष्ठन्ति। एषा स्थितिः। उत्पत्तिं व्याख्यास्यामः। प्रधान(ाद्) बुद्धिरुत्पद्यते, बुद्धेरहङ्कारः, अहङ्कारात् पञ्च तन्मात्राण्येकादशेन्द्रियाणि। {(१)} [पञ्चतन्मात्रेभ्यः] पञ्चमहाभूतानि ⟨च⟩, एषोत्पत्तिः। प्रलयं

वक्ष्यामि। महाप्रलये पृथिव्यादीनि तन्मात्रेषु लयं गच्छन्ति। तन्मात्राणीन्द्रियाणि चाहङ्कारे, अहङ्कारो बुद्धौ, बुद्धिः प्रधाने, एष {(१)} प्रलयः। तस्मादुक्तं स्थित्युत्पत्तिप्रलयाश्चिन्त्यन्ते यत्र भूतानामिति ॥६९॥

अत्राह — यदेतद् व्याख्यातं तेनोक्तं परमर्षिणा परमज्ञानं पञ्चविंशतितत्त्वज्ञानम् {(१)}। पञ्चविंशतितत्त्वज्ञानस्य कुत आगम इति। अत्रोच्यते —

एतत् पवित्रमग्र्यं मुनिरासुरयेऽनुकम्पया प्रददौ।
आसुरिरपि पञ्चशिखाय तेन बहुधा कृतं तन्त्रम् ॥७०॥

एतज्ज्ञानं यद्व्याख्यातम्। तत् पवित्रं करोति — तिर्यग्योनिवर्त्तमान(लो)द्ब्राह्मणान् पुनाति। सर्वेषां वेदानां ज्ञानानामग्र उक्त(म्)इत्य् ⟨अग्र्यम्⟩। स महामुनिः भगवान् कपिलः तज्ज्ञानम् आ(ा)सुरिसगोत्राय वर्षसहस्र(य)याजिने प्रददौ "नापि धर्मार्थम्"। अन्तमस्य् अज्ञानेऽयं वर्त्तमान इत्य् अनुकम्पया प्रददौ तस्मिन् तज्ज्ञानः तदेव ज्ञानं भूय आ(ा)सुरिसगोत्र(ः) अनुकम्पया पञ्चशिखाय प्रददौ ⟨यः⟩ पञ्चशिखो नाम ब्राह्मणस् तस्मै। तस्माद्ब्रवीति — आसुरिरपि पञ्चशिखाय तेन बहुधा कृतं तन्त्रम् ॥७०॥

<---->संक्षिप्तं ज्ञानं<---->। क्षेत्र(ज्ञो) इत्युच्यते पुरुषः। एवं संक्षिप्तमिदं
1---------1 2

ज्ञानमिदमार्यमतिना दत्तम् आसुरये। तेनापि तदेव ज्ञानं संक्षिप्तं
3

पञ्चशिखाय दत्तम्। एवं पवित्रं कोसलको ब्राह्मणः ईश्वरकृष्णो नाम
4

शिष्यहितार्थं षष्टितन्त्रं संक्षिप्तवान्। यस्मादाह --
5 6

शिष्यपरम्परयागत(म्) ईश्वरकृष्णेन चैतदार्याभिः।

संक्षिप्तमार्यमतिना सम्यग् विज्ञाय सिद्धान्तम् ॥७१॥

अत्र शिष्यपरम्परयागतम् इति। अत्र कपिलादासुरिं प्राप्तं (इदं ज्ञानम्)
6' 7

आसुरेरपि पञ्चशिखं, पञ्चशिखाद् गार्ग्यं, उलूकवंवलिप्रभृतीनां शतं,
8

तेभ्यश्चेश्वरकृष्णेन। एतज्ज्ञानमार्याभिः। आर्याणां सप्ततिः प्रमाणं

दुःखत्रयाभिघातादित्येवमादि। एतत् पवित्रमिति, एवं (तो)त् प्रमाणं
9

सप्ततिं कृत्वा। एभिरार्याभिः संक्षिप्तमार्यमतिनाद्, आर्या मतिर्यस्य
10

स भवत्यार्यमतिः। भावितमतिनेत्यर्थः सम्यग् विज्ञाय सिद्धान्तमिति ॥

साङ्ख्यवृत्तिः समाप्ता ॥ ॥छ॥ ग्रन्थोऽयं ग्रन्थमानेन श्लोका(ः) १३००

मङ्गलं महाश्रीः। संवत् ११७६ ॥

NOTES ON SĀṀKYAVṚTTI

A page number of text and that of note on this text are corresponding.

Several pages of "Notes on SV." as seen in the mimeograph edition are sometimes included within one page in this edition, but in such cases the page numbers of the mimeograph edition are reserved as they are, in order to indicate concordance between a text and a note.

1. Copied in pencil.
2. –°न्नि°–
3. तदकारुण्यादु°–
4. –°यि°– Emended as here. cf. MV. P.2, l.5. °वर्षसहस्रयाजिनम्° ; PC. 千年祠天
5. Completed as here.
6. स°– Emended as here.
7. त°– cf. MV. P.2, l.13. अथ स भगवता उक्तः –
8. –°हा सब्र°– Emended as here. (cf. MV. P.2. ll.14~15)
9. कुतस्य cf. MV. P.2, ll.20~21. तत्र यदि कश्चिदेवं ब्रूयात् — कुतोऽस्य जिज्ञासा समुत्पन्ना यया ऽसौ गुरुकुलमभिगत इति ।
10. इत्य्

1. completed as here.
2. कुतः कृत्य°– Emended as here.
   Cf. SV. P.3, l.4. किं कृत्वा कृतवान् स्यामिति
   SV. P.39, l.6 केचित् किल चोरा ग्रामं हत्वा कृतकार्याः –
   MV. P.2, l.23. – किं कृत्वा कृतार्थाः स्यामिति --
   MV. P.34, ll.6~8. केचित्किल चौरा ग्रामं हत्वा द्रव्यं गृहीत्वा ग्रामान्तरं गच्छन्ति कृतकार्याः ।
3. पित्त = ཁྲིས་པ་ cf. TJ. ...རླུང་དང་ཁྲིས་པ་དང་། བད་ཀན་ལ་སོགས་པའི་... (षष्ठः परिच्छे
   PC. on Kā. 1 ; GBh. P.2, l.5 ; MV. P.3, l.8 ; JM. P.1, ll.18~19 ; TK. P.2, ll.4~5.
   Yd. P.8, 6a, l.8. ; Chand. P.1, l.16 ; TK. P.30, l.26~P.31, l.1. (on Kā. 13).
4. ऊर्द्ध
5. –°ष्मणा वाऽ Emended as here.
6. वा अ°–
7. –°च्छि°–
8. –°रवा°·
9. Inserted as here.

1. °स्त्या° cf. PC.---風雨寒暑----; GBh.---°वातवर्षाशनि°---; YD.---°वातवर्षा शन्य°---

2. °ते

3. °दि°

4. completed as here.

5. इति cf. MV. p.3 ll.16~18. किममूनि दुःखानि वपुष आहोस्वित्तद्व्यतिरिक्तोऽस्ति कश्चिदन्यः पुरुषो यस्येमानि त्रीणि दुःखानि जायन्ते, उतामीषां प्रतीकारोपायोऽप्यस्ति न वा।

6. ?

7. °ख्या° G. cf. MV. p.3. l 19. यद्यस्ति तदानीं <u>तमेवास्थास्यामः</u>।

8. °स°

1. ~~कायशल्यः मलाकी विषोन्मा(?) क्लीब जराकुमार विविकिलितानि~~
cf. MV. p.4. ll.13~15 शारीराध्यात्मिकानां ज्वरातीसारादिसकलव्याधीनां सन्त्येवागदङ्कारा अष्टाङ्गायुर्वेदविदो भिषजः कायशल्यशलाकाविषोन्मादक्लीब-जराकुमारचिकित्सानिपुणाः।

2. °ष्टा°

3. °मे

4. completed as here.

5. °णो

6. °न्त्या°

7. °धौ Emended as here.

8. °वें Emended as here.

9. हेतवो द्° Emended as here.

10. °यो°

11. स्तन्यातो / 11' completed as here.

12. °वाः

13. नुन मक्षणवद्दाति रमृतं मर्त्यस्य cf. GBh. p.2, last three lines & GBh. Sharma's notes p.2; MV. p.6, ll 14~15; JM. p.3, ll. 3~4.; TK.(p.4.l.2) & YD.(10.b)------ "अपाम सोममममृता अभूम"; PC. 我昔飲須摩味故成不死。得入光天識見諸天。是苦怨者於我復何所作。死者於我復何所能。
GBh. अपाम सोममममृता अभूमागन्म ज्योतिरविदाम देवान्।
किन्नूनमस्मान्(1) कृणवदरातिः(2) किमु धूर्तिरमृतमर्त्यस्य॥
(1) JM. किमस्मान् (2) MV. तृणवदरातिः

14. उपस्थितानां देवादिन्द्र

15. °म्यमुचुः

1. याम Emended as here.
2. स
3. -°त
4. किं
5. तस्यात्मनेति
6. -°था copied in pencil. Suggested as here.
7. -°र्गो
8. -°म्रो
9. -°दु
10. Copied in pencil (as भव(ति).
11. प्रस्यं
12. इये त्तो
13. -°त्
14. copied in pencil.
15. तस्मानुपो वन्तो व्याधयः
16. -°ती°-
17. -°दि°-
18. जय
19. -°ती-
20. न्प्र°-
21. वेदा वा
22. -°नी

1. तेषां
2. दृष्टं यत् cf. JM. P.3 (on Kā.2) दृष्टेन तुल्यो दृष्टवत्।
3. -°थ्या
4. -°वश्च
5. दवे cf. PC. 所見因者醫方中所說有不定不極過失。隨聞因者傳聞所得。初從梵王乃至仙人。故說四皮陀名隨聞。此皮陀昔亦兩過失。如是見醫方.....
6. Completed as here.
7. -°[द]°- Instead of वचनाद्व्यूनानि, वचनादुनानि is used in GBh. (P.3, ll. 18~19); MV. (P.7, ll. 21~22); YD. (11a) cf. PC. 如馬祠說言。盡殺六百獸少三不具足則不得生天。為戲等五事; GBh. Sharma's notes P.2. 六百獸
8. धर्म is suggested by G.
9. -°जन्म° is suggested by G.
10. Cf. PC. 若人說妄語諸天及仙人說此非是罪。
11. Completed as here.
12. -°निन्द
13. कालिन
14. Cf. PC. (on Kā.2) 二退失者。如皮陀中說。無故而帝釋及阿修羅王。為時節所滅。時不可免故。是法若滅盡。施主從天退。故有退失義。
GBh. P.3. ll. 20-23.
'यथा —
बहूनीन्द्रसहस्राणि देवानां च युगे युगे।
कालेन समतीतानि कालो हि दुरतिक्रमः॥
एवमिन्द्रादिनाशात् क्षययुक्तः।
JM. P.3, l.22. 'बहूनीन्द्रसहस्राणि व्यतीतानि युगे युगे'
Mahābhārata (XII, 220.41)
बहूनीन्द्रसहस्राणि दैतेयानां युगे युगे।
अभ्यतीतानि कालेन कालो हि दुरतिक्रमः॥
See V. M. Bedekar: The doctrines of Svabhāva and Kāla in the Mahābhārata and other old Sanskrit works. (The Journal of the University of Poona: Humanities Section, No. 13.)

1. completed as here.
2. -°सया ए°-
3. -°रे
4. -°नो Emended as here.
5. -° र्यो
6. -°मीति
7. -°ऽयं
8. -°तिए°-
9. completed as here.
10. व्यक्ताव्यक्तविज्ञानं
11. completed as here.
12. -°क्ता
13. मुंडी
14. Cf ① verses in TSP. (P.17, ll. 3~4) [& SV. (on kā. 22), P.43] which are same as this verse mentioned here.
[[Tib. version of TSP. gives 'gnas' (= 'vaset' G.) to the place of 'ratah']]
② GBh. P.2, ll. 1~2) & Tib. version of the Verse in TSP referred in ①.
[['vaset' instead of 'ratah' of TSP. (Skt. Text)]]
③ TMV. (on kā. 22. P.38. ll. 2~3.)
[['yatra tatra' instead of 'yatrayatra' of TSP. (Skt.)]]
④ JM. (P.1. ll. 7~8). & GBh. (on kā. 23, P.25, ll. 10~11.)
[['yatrakutra' instead of 'yatrayatra' of TSP. (Skt.)]]
⑤ SV. (on kā. 37.)
[['yatra tatra' instead of 'yatra yatra of TSP. (Skt.);
'daṇḍī' instead of 'vāpi' of TSP. (Skt.)]]
⑥ PC. 若知二十五隨處道住。編髮髻剃頭 得解脫無疑
(on kā. 2, & kā. 37)
[[The underlined is read in PC. on kā. 37 as 平等得解脫.]]
See Ui: "On Sāmkhya-Yoga" & Sharma's Introduction to GBh. P.15.

15. Completed as here.

1. -°ताद्या
2. सप्त°-
3. Cf. MV. P.9, l.18, प्रकरणात्प्रकृतिः । ; TK. P.7. ll. 10~11, प्रकरोतीति प्रकृतिः प्रधानम्
; YD. 18b, मूलप्रकृतिरविकृतिः — मूलमाधारः प्रतिष्ठेयमर्थान्तरं प्रकरोतीति प्रकृतिः । ;
PC. 本性能生於大等。是故得本名。(on kā. 3);
TJ. གང་གི་ཕྱིར་རྒྱུ་རབ་ཏུ་བསྐྱེད་པ་དེའི་ཕྱིར་ན་རང་བཞིན་ནོ༎ (षष्ठः परिच्छेदः। सांख्यतत्त्वावतारः).
4. Cf. GBh. P.4, ll. 12~13, प्रकृतिविकृतिसप्तकस्य मूलभूतत्वात् । मूलं च सा प्रकृतिश्च मूलप्रकृतिः । ; MV. P.9, ll. 17~18, मूलं सप्तानां प्रकृतिविकृतीनामादिरित्यर्थः ।.
5. Cf. GBh. P.4, ll. 13~14, अविकृतिः अन्यस्मान्नोत्पद्यते तेन प्रकृतिः कस्यचिद्विकारो न भवति । ; MV. P.9. l.14, न विकृतिरविकृतिरन्यस्मादनुत्पत्तेः । कारणमेव सा न कार्यमित्यर्थः । अनुत्पन्नत्वादुत्पादकत्वाच्च ।.
6. -°न्तो
7. -°न्ना°-
8. -°र्थम्
9. अ°-
10. -°तीति

1. -°क
2. -°चः
3. -°द्वा°-
4. -°जा Cf. GBh. P.5, ll. 18f. & P.8, ll. 9f. (यथा-इन्द्रो देवराजः, उत्तराः कुरवः, स्वर्गोऽप्सरस इत्यादि। The underlined is replaced by इति in GBh. P.8); SV. P.13, ll. 7f; (See NSBh. on Sū. 2-1-53 too).
5. -°मा
6. -°प्ति
7. -°प्ति
8. -°यं Emended as here.
9. Cf. MV. P.13, ll. 19f.; GBh. P.5, ll. 21f.; PC. (on kā. 4) (阿含是聖言。聖者滅諸惑。無惑不妄語。因緣不生故。)
10. -°भावः
11. दैतह्यां
12. -°न्नां

1. Cf. MV. P.11, ll. 15~16; GBh. P.6, ll. 11~12.
   दक्षिणेन तु(*) विन्ध्यस्य सह्यस्य तु(*) यदुत्तरम्।
   पृथिव्यामासमुद्रायां स प्रदेशो मनोरमः॥ (Reading in MV.)
   (*) In GBh. reading is च.
2. -°तिः आ°-
3. -°द्या अ°-
4. Cf. YD. (24a l.1) यत्तु खल्विति ह उवाच याज्ञवल्क्य इत्येतदैतिह्यं नाम प्रमाणान्तरमुपकल्पयते। SM. (P.6) 'इति ह वै वैश्रवणः' इत्यैतिह्यम्। एतदाप्तवचनमेव न प्रमाणान्तरम्। 'इति ह' इति निपातसमुदाय उपदेशपारम्पर्ये वर्तेते। इतिह एवैतिह्यम्।
5. वस्ता
6. -°ल°-
7. वे°-
8. चेति ह्यौपम्यं
9. वा°-
10. -°के°-
11. द्वि°- Emended as here.
12. आम्नाद द्रूणभा यक्षरो प्रतिभा छे अम्नाद द्रूणहामार्ष्टि यालिपि छे
    अन्ना दद्रूण मार्ष्टि पत्यौ भार्यापचारिणी।
    गुरौ याज्यो श्च शिष्यश्च स्तेनो राजन् किल्बिषम्॥

    Dr. R.C. Pandeya found it as quotation from मनुस्मृति.

1. प्रमेयः Emended as here by G.
2. द्धिं प्रमाणसिद्धिं
3. द्वि°-
4. -°ता

12 ((१२))

1. °न्य Emended as here.
2. पतनं is indicated for this place.
3. °मा°
4. °का°
5. °पति°
6. चरत
3~6. Cf. JM (P. 8, ll. 9~15.) Seven Sambandha's are enumerated in JM.—
① स्वस्वामिभावसम्बन्धः ② प्रकृतिविकारसम्बन्धः ③ कार्यकारणसम्बन्धः
④ पात्रपात्रिकसम्बन्धः, ⑤ साहचर्यसम्बन्धः, ⑥ प्रतिद्वन्द्विसम्बन्धः,
⑦ निमित्तनैमित्तिकसम्बन्धः.
7. वा
8. °मो°
9. °मं

13 ((१३))

1. °पि ह्रि is shown in space.
2. नि° °भि is suggested by G.
Cf. GBh. on kā. 4, P. 5, ll. 23~24; MV. on kā. 5, P. 13, ll. 21~22; JM. on kā. 5, P. 8, ll. 18~19.
स्वकर्मण्यभियुक्तो यो रागद्वेषविवर्जितः ।
पूजितस्तद्विधैर्नित्यमाप्तो ज्ञेयः स तादृशः ॥
1. GBh सङ्ग° 2. JM निर्वैरः पूजितः सद्भिर्
3. Cf. SV. P. 9, l. 9 & note 4 on SV. P. 9.
4. °ध्येते
5. °रः
6. असतां निरात्मकत्वात् अनुपलब्धिः सतामर्थानां निमित्तादष्टविधादनुपलब्धिः
7. °नो

14 ((१४))

1. नच
2. न
3. स्युः Emended as here.
4. अत्राह
5. °वं° Emended as here by G.

7. न
8. व्ययहृताः
9. चाऽव्ययहृताः
10. Completed as here.
11. अ°
12. °त
13. सम् G.
14. °दीनां
15. °त्वमेवं

15 ((१५))

ने?
1. [---]
2. गवि
3. शिरस्
4. °ब्धि°
5. ऽर्थापत्ये° — cf. SV. P. 13, l. 11.
6. ज्ञाते
(कार्यस्यादिः)
7. तदिदं कार्यं महदादि महानित्युच्यते बुद्धिरहङ्कारः पञ्चतन्मात्रा एकादशेन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतानि एतत् कार्यं
Repetition from near place* due to the influence of similar wri[ting]
(*near place indicated within the mark ++, P. 16, ll. 7~8.)

16 १६

1. -तिं Emended as here.
2. -ना Emended as here
3. -॰ना॰-
4. Supposed as here by G.
5. -॰त्सं॰-
6. -॰नं
7. प्रधानस्य
8. -॰न्त
9. -यैर्
10. -॰त्यं
11. -॰त्या
12. -॰न्याश्च
13. cf. MV. p. 16. l. 2 (on kā. 8) तांश्च हेतून् परिष्टाद् वक्ष्यामः।
14. Completed as here by G.
15. सा (?) त्
16. The portions indicated by marks (+ ~ ++) are dislocated in such order as (+, ++, +, ++) in J's copy.
17. प्री॰- G.

17 १७

1. बु॰-
2. दृण्डे
3. यः॰-
4. तः॰-
5. -॰त्
6. completed as here.
7. निषंति Emended as here.
8. -॰णं
9. ऽर्थ इह
10. -॰ थे उ॰-

18 १८

1. -जा- Emended as here.
2. -॰णे
3. Cf. PC. 具足作具 ....; GBh. P. 10, ll. 13~14, इह कुलालः शक्तो मृद्दण्डचक्रचीवररज्जुनीरादिकरणोपकरणं वा शक्यमेव घटं मृत्पिण्डादुत्पादयति। ;(MV. P. 17, ll. 13~15. इह लोके शक्तः शिल्पी करणादिकारणोपादानकालोपायसम्पन्नः शक्यादेव शक्यं कर्म आरभते नाशक्यमशक्यात्।)
4. वाक
5. cf. MV. P. 17. ll. 15 ff. तद्यथा — शक्तः कुम्भकारः शक्यादेव मृत्पिण्डात् शक्यदण्डचक्रसूत्रोदकविदलतलादिभिः सम्पन्नो घटशरावोदञ्चनादीन्यारभमाणो दृष्टः।
6. -॰क्यं
7. पञ्च
8. अयमन्तरः॥छ॥प्रश्नः cf. PC. 中間問已竟還續說前義。
9. -॰त्क्रि॰-
10. यैस्
11. -॰त्यं॰- Emended as here.
12. completed as here.
13. -॰मः

1. स्येति
2. ॰ये
3. शुनहेतु
4. ॰तु:
5. Completed as here.
6. ॰द्धी
7. ॰मती
8. यशोमा॰
9. ॰न
10. ॰हेतु॰
11. ॰मान्
12. Completed as here.
13. added by G. Cf. GBh. यस्मादन्यस्मादुत्पद्यते, यथा – मृत्पिण्डादुत्पद्यते घटः स चानित्यः।
14. इति
15. सत्यपि॰
16. तमेवं
17. ॰त्यानि
18. ॰षे
19. ॰न
20. अशुतं कार्य
21. completed as here.
22. ॰ने

1. ॰क्षे॰
2. निष्पं
3. निराश्रयमित्यर्थः
4. ऽर्थो
5. ॰यं
6. Completed as here.
7. इद॰
8. ॰णमय्या॰
9. ते॰
10. Added by G.
11. पितृणि॰
12. ॰मय॰ cf. GBh. 1.12. ll. 20-21 (on kā. 11) ---- इदं व्यक्तमिमे गुणा इति न विवेकं कर्तुं याति, अयं गौरयमश्व इति यथा।------
13. ॰मभोज्या

1. Cf मल्लदासीवत् (TSP. P. 17. l. 13) = ཕྲ(ད)་དང་འབངས་མོ་བཞིན་ནོ། (Peking ed. (Tokyo) Vol. 138, P. 207, the 5th Step, l. 5.)
PC. (on Kā. 11) 如婢使; (on Kā. 29) 如婢;
मल्लदासीवत् JM (on Kā. 11, P. 14); मल्लदासीवत् । मल्लानां गणस्यैव एका दासी सामान्यास्ति । (SV. on Kā 29); [GBh. refers to मूल्यदासीवत् (on Kā. 11), MV. refers to गणिकावत् (on Kā. 11, P. 20, l. 10)]; SV. P. 21, l. 15.
2. °या
3. Cf. सुखदुःखमोहान्न चेतयति । MV. P. 20, ll. 7~8; सुखदुःखमोहान्न चेतयतीत्यर्थः । GBh. P. 13, l. 2; सुखदुःखमोहान् न वेदयतीत्यर्थः । JM. P. 14, l. 18.
4. -र्मस्या° Cf. JM. प्रसवो धर्मोऽस्यास्तीति प्रसवधर्मि व्यक्तम् । P. 14, l. 20; TK. प्रसवरूपो धर्मो यः सोऽस्यास्तीति प्रसवधर्मि । P. 27. l. 16.
5. इति
6. °नैति
7. -°रास्
8. ष्ठक्र°-
9. -°नः
10. °क्तेति
11. -°र्मि°-
12. किंचान्यत्
13. °ने
14. प्रसवनेपि
15. -°र्वे

1. °ना
2. उत्प°-
3. °वव्य°-
4. किं प्रसवधर्मि
5. °द्धिः
6. added by G.
7. स्व°- Emended as here by G., being "सरूपं च" quotation from Kā. 8.
8. °र्द्धं
9. °णं
10. किंचान्यत् अविवेकि व्यक्तं च विविक्तः पुरुषगुणैर्वियुक्त इत्यर्थः विशुद्धः
11. °कं
12. °न्यं
13. °नि Cf. GBh. P. 13, ll. 22~23, सुखदुःखमोहान् चेतयति संजानीते तस्माच्चेतनः पुरुषः ।
14. चेतनवा | JM. P. 16, l. 6. चेतनः पुरुषः सुखादिवेदनत्वात्
15. असूयते
16. °मान्

1. -वि Emended as here.
2. completed as here.
3. नं
4. completed as here by G.
5. गुणैर्वियुक्तानि बुद्धः किञ्चान्यत् विषयो व्यक्ताव्यक्तं च विषयी पुरुषभोक्ता इत्यर्थः सामान्यं व्यक्तमव्यक्तं च निःसामान्यः पुरुषः किञ्चान्यत् अचेतनं व्यक्तमव्यक्तं चेतनः पुरुषः
6. सोऽवयवं
7. °त्यु°- Emended as here.
8. नें
9. -°नि

28

1. -°ति
2. °शा
3. -°रागणा cf. SV. on kā. 7, p. 14, ll. 12~13
4. स°- Suggested as here.
5. आश्रयन्ति cf. MV. p. 22, ll. 7~8. यथा सपरिकरकुम्भकाराधिष्ठितो मृत्पिण्डो घटं जनयति तद्वज्जनयन्ति।

1. -नेनि
2. -°मसी
3. -°ति
4. Cf. MV. p. 22, ll. 9~10 यथा देवदत्तयज्ञदत्तौ परस्परं बोधयतः एवं बुद्धिस्था गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि परस्परं बोधयन्ति।
5. °तः
6. -°आत्मन°-
7. cf. PC. 譬如三人更互相怙同造一事。如是三德在大等中更互相怙共造死生。
G. supposes एकीभावः* क्रियते।
8. -°न्या°-
9. -°नौ
10. -सोर्मि°- Emended following the reading in MV, GBh. & TK.
11. -°र्मिलते Emended following the reading in MV., GBh. & TK.
10. & 11. Cf. MV. p. 22, ll. 13~14; GBh. p. 15, ll. 18~19; PC. 喜樂為憂雙 憂惱與喜雙 有時喜憂惱 與闇癡為雙;
TK. p. 29, ll. 20~25. भवति चात्रागमः—
"अन्योन्यमिथुनाः सर्वे सर्वे सर्वत्रगामिनः।
रजसो मिथुनं सत्त्वं सत्त्वस्य मिथुनं रजः॥
तमसश्चापि मिथुने ते सत्त्वरजसी उभे।
उभयोः सत्त्वरजसोर्मिथुनं तम उच्यते*॥
नैषामादिः सम्प्रयोगो वियोगो वोपलभ्यते" ॥इति देवीभागवते – ३।६॥
* printed as इ°.
See Kanakura's Japanese tr. of TK. note 5, p. 50; Sharma's notes of TK. p. 20; (Sharma's notes of GBh. p. 18)
Kanakura identifies "婆娑", whose verse in PC. is quoted above, as "頻闍訶婆娑".
12. completed as here.
13. व्यक्तिं
14. -°नेन Emended as here.
Continued to 15.

15. °न्ना:
16. Completed as here.
17. स्वी°
18. शिव
19. सम्पन्नीतां
20. °त्य° Completed as here.
21. दुःखमापन्ना भवन्ति, [तासं मोहमुत्पद्यते इयं कुलस्त्री वयं दास्या इति कृत्वा मोहमापन्ना भवन्ति दुःखमापन्नाः]

1. थे- Emended as here.
2. कुलस्त्री ब्रूते
3. Completed as here.
4. °शानं
5. द्धो देशे
6. तां
7. च
8. ..आकमयि Emended as here.
9. °पा°
10. ग्रस. ग्रसति is mentioned in the space.
11. भौ (नभो?) is mentioned in the space.
12. °का
13. गा°
14. °स्तनः
15. मास°
16. °तं
17. °ति

11~15 तथा घनाघनो महाकृष्णो मेघस्तोयाध्मातो ऽवलम्बी ग्रसमान इव नभो भूमिं चाभिवर्धमानः सबलाकः सविद्युद्गम्भीरस्तनितस्तमसो रूपमित्युपदिश्यते। MV. P. 23. ll. 1~4.

1. -°न्नत्र

2. यस्य

3. वी°- Emended & completed as here.

2~3. Cf. MV. P.23. ll. 4~5. स च कर्षकाणां सज्जीकृतबीजोपकरणानां सुखो भवति ।; P.C. 一切農夫有種植者。皆生歡喜。是名生他事。

4. वृत्तिर्

5. °र्थं

6. completed as here.

7. तस्य काला विदुःखं

8. -°टिक°-

9. °नां

10. °ना

11. वृत्तयश्च

12. completed as here.

13. °त्य°-

14. completed as here.

15. added as here by G.

16. Completed as here.

1. -°क°- MV. P.23, ll. 18~19. एवं यस्मिन् देवदत्ते यज्ञदत्ते वा रज उत्कटं भवति स कलहं (मृगयते

2. -°ति

3. -°त्ता°- Emended as here.

4. Completed as here by G.

5. -°न्ति Emended as here.

6. Completed as here.

7. completed as here.

8. रूपा°- cf. MV. P.23, l. 23, यदा गुरूण्यङ्गानि भवन्ति ।; G.Bh. P.12, ll. 14~15. यदा तम उत्कटं भवति तदा गुरूण्यङ्गानि आवृतानीन्द्रियाणि भवन्ति स्वार्थासमर्थानि ।

9. -°त्ता°-

10. एवमर्थ

11. तु

10~11. Cf. MV. P.24, ll. 5~7. ~ अत्राह - परस्परविरुद्धाः शत्रवो न ह्येकमर्थं कुर्वन्ति । इमे च गुणाः परस्परविरुद्धा अपि पुरुषार्थं कुर्वन्ति । कुतः ।

12. -°दुल्यं Cf. MV. P.24, l. 8. प्रदीपेन तुल्यं प्रदीपवत् ।

13. ते°-

14. -°रा°-

15. -°यमित्येकमादि अयम°-

16. अचेतनात्तद्

17. -°ति°-

18. च

19. द्धिं

20. -°णं

15~20. Cf. G.Bh. P.16, l.20 ~ P.17, l.5, अन्तरप्रश्नो भवति -- 'त्रिगुणमविवेकि विषयः' इत्यादि प्रधानं व्यक्तं च व्याख्यातम् । तत्र प्रधानं, उपलभ्यमानं महदादि च त्रिगुणमविवेक्यादीति च कथमवगम्यते । तत्राह --

का°. 18

यो ऽयमविवेक्यादिर्गुणः स त्रैगुण्यान्महदादौ, अव्यक्ते नायं सिद्ध्यति ।; MV. P.24, ll. 17~18. यो ऽयमविवेक्यादिर्गुणः प्रसवधर्मान्तः स व्यक्ते ऽपि सिद्धो ऽव्यक्ते ऽपि सिद्धः । कथं गम्यते ।

1. विद्वत्
2. ॰ण्यं
3. प्रधानम् cf. GBh. P. 17, l. 5. योऽयमविवेक्यादिर्गुणः स त्रैगुण्यान्महदादौ, अव्यक्ते नायं सिद्ध्यति।
4. ॰ह्रा॰
5. ग्रहीतुं
6. त्रे॰
7. ॰रीय॰
8. cf. यथा -- यत्रैव तन्तवस्तत्रैव पटः। अन्ये तन्तवोऽन्यः पटो न, कुतः -- ~ GBh. P. 17, ll 7~8.
9. प्रधानम् cf MV. p. 25, ll. 2~3. दूरे हि प्रधानं सन्निकृष्टे व्यक्तम्।; GBh. P. 27, l. 9. दूरं प्रधानमासन्नं व्यक्तम्।
10. पेश्यति
11. ॰ष्णाम्
12. तन्तवः
11~12. cf. TSP. P. 17, ll. 7~8. तथा हि – लोके यदात्मकं कारणं भवति तदात्मकमेव कार्यमुपलभ्यते। यथा कृष्णैस्तन्तुभिरारब्धः पटः कृष्णो भवन्ति शुक्लैस्तु शुक्लः।
13. वाक्यानां
14. वश्याते
15. प्रश्वात्
16. वयामि *Emended as here by G.*
17. Cf. TSP. P. 17, ll. 8~10. एवं प्रधानमपि त्रिगुणात्मकम्, तथा बुद्ध्यहङ्कारतन्मात्रेन्द्रियभूतात्मकं व्यक्तमपि त्रिगुणमुपलभ्यते तस्मात्तद्रूपम्

1. तथा
2. ॰रेऽस्तीति याभ्रमिति cf. MV. p. 25, ll. 14~16, अत्राह – इह लोके यन्न विद्यते तन्नास्ति। यथा द्वितीयमनीश्वरशिरः, तृतीयः पाणिः, शशविषाणं, वन्ध्यापुत्रिकाभ्रूविलासादयो वा।; PC. [illegible]
3. ॰नां
4. ॰ति
5. हिन्ममतः cf. MV. p. 25, ll. 17~18. हिमवत उपलगणपरिमाणं नोपलभ्यते।
6. ॰णा
7. *Added as here by G.*
8. *Completed as here.*
9. ॰श्य॰
10. अभि
11. प्रस्थो ग्राहिणामं॰
10~11. cf. TSP. P. 20, l. 27 ~ P. 21, l. 3, अस्ति प्रधानम्, भेदानां परिमाणात्। इह लोके यस्य कर्ता भवति तस्य परिमाणं दृष्टम्। यथा कुलालः परिमितान्मृत्पिण्डात्परिमितं घटं करोति प्रस्थग्राहिणमाढकग्राहिणम्।;
MV. p. 25, ll. 23~25 (on Kā° 15) अस्ति प्रधानम्। कुतः। भेदानां परिमाणात्। लोके यत्र कर्तास्ति तस्य परिमाणं दृष्टम्। यथा कुलालः परिमितात् मृत्पिण्डात् परिमितमेव घटं कुरुते प्रस्थग्राहकमाढकग्राहकं वा।
12. "अङ्गुलकं" *may be supposed (G.).*
13. ॰तं *Emended as here.*
14. यतः cf. TSP. P. 21, l. 4, अतोऽनुमानेन साधयामोऽस्ति प्रधानं यत्परिमितं व्यक्तमुत्पादयतीति।;
MV. p. 26, ll. 3~4, (on Kā. 15) एवमेतत् परिमितं व्यक्तं दृष्ट्वाऽनुमानेन साधयामोऽस्त्यस्य कारणं प्रधानं यद्व्यक्तं परिमितमुत्पादयति।;
GBh. p. 28, ll. 5~6. -- इत्येवं भेदानां परिमाणादस्ति प्रधानं कारणं यद्व्यक्तं परिमितमुत्पादयति।
15. यस्माद्
16. *Completed as here.*

1. -°या
2. -°त्ति(ति)श्च
3. त°-
4. -°र्थोपशाक्तस्तस्मिं°- Cf. MV. P.26 ll.11~12. इह यो यस्मिन्नर्थे शक्तः स तस्मिन्नेव प्रवर्तते।
5. -°न्
6. (तन्तून्)
7. -°नः स्यात्'(यद्य)प्यस्ति
8. (ऽऽ)दि
9. °दयितुं
7~9. Cf. MV. P.26, ll.13~14. अतः साधयामः प्रधानस्याप्यस्ति शक्तिर्यया शक्त्या व्यक्तमुत्पादयति।
10. -°सि°- Emended as here by G.
11. Completed as here by G.
12. {कारणकार्यविभागः तस्मात्}
13. -°गे
14. -°टं Emended as here. Cf. TSP. P.21, ll.20~21, तथा हि घटो मधूदकपयसां धारणसमर्थो, न मृत्पिण्डः।; MV. P.26, ll.17~18, स एव हि मधूदकपयःप्रभृतीनां धारणे समर्थो न तु मृत्पिण्डः।; GBh. P.18, ll.14~15. यथा घटो दधिमधूदकपयसां धारणे समर्थो, न तथा मृत्पिण्डः।
15. -°ट
16. -°घाता°-
17. इ°-

1. विभागपूर्वस्य Suggested as here by Dr. R. C. Pandeya.
2. -°रे Supposed as here by Dr. R. C. Pandeya.
3. -°द्वि°-
4. हि तेषां
5. -°त्वं
6. Completed as here.
7. अ°- Emended as here.
8. बहव
9. एक(एको)स्तन्तुः cf. MV. P.27, ll.22f. तथाहि नैकस्तन्तुः पटाख्यं कार्यं जनयति।
9'. -°णः
9". -°कः
10. किंट
11. परिमाण तत्°-
12. Completed as here.
13. समा Suggested as here by G.
Cf. प्रधाने हि सत्त्वरजस्तमसामवस्थानात् बहुत्वसम्भवः। MV. P.27, l.25.

1. समुत्पादिता
2. (स्य)स्वस्य. "श्वर(स्य)स्व" is found in the space.
3. न शक्यते सा धारयितुं
1~3. Cf. GBh. P. 19, ll. 9~12, यथा गङ्गास्रोतांसि त्रीणि रुद्रमूर्द्धनि पतितानि एकं स्रोतो जनयन्ति एवं त्रिगुणमव्यक्तमेकं व्यक्तं जनयति। यथा वा तन्तवः समुदिताः पटं जनयन्ति, एवमव्यक्तं गुणसमुदयान्महदादि जनयतीति त्रिगुणतः समुदयाच्च व्यक्तं जगत् प्रवर्तते।;
MV. P. 28, ll. 1~4. यथा गङ्गायां स्रोतांसि समुदितानि गङ्गामारभन्ते, यथा वा तन्तवः समुदिताः पटं कुर्वन्ति एवं सत्त्वरजस्तमांसि त्रयो गुणाः समुदिताः प्रधानस्था व्यक्तं कुर्वन्ति।
4. सो मु(पु)त्र. This is put in the space.
5. Completed as here.
6. -°वा°-
7. -°वद्
8. ने°-
9. इति / 9'-°युं°-
10. °-सवना Emended as here by G. Cf. YD. p. 91, ll. 24~25. (G): [65.b.] ll. 8~9. यथान्तरिक्षादविशिष्टस्याम्भसः प्रच्युतिराश्रयणं गोभुजंगमोष्ट्रादीनां विशेषात् क्षीरमूत्रविषादि वैश्वरूप्यं चोपपद्यते।
11. Cf. PC. 天水初一味、至地則变異、轉爲種種味、各各器異故。(on Kā. 16); J. & G. take this Skt. text as verse.
Cf. MV. P. 28, ll. 21~23. तद्यथा एकरसमन्तरिक्षात् जलं पतितम्। तच्च मेदिनीं प्राप्य नानारसतां याति। पृथग्भाजनविशेषात्।
12. थ / ∧ रेण (G.) Cf. PC. 若在金器 其味最甘。

1. Completed as here.
1'. -°न Emended as here.
2. य°-
3. अत एव
4. Completed as here by G.
5. (च तत्) is indicated between the lines.
6. -°र्द्धं
6'. Completed as here.
7. -°का°- Suggested as here.
8. -°नता
9. -°क्षं
8~9. यदुक्तं व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानान् मोक्षः प्राप्यत इति Cf. SV. (on Kā. 22) तत्र यदुक्तं ....; SV. (on Kā. 20) p. 39, l. 14 तत्र यदुक्तं पुरस्ताद् .....; PC. (on Kā. 17) "若知自性變異知者故得解脱。初偈説如此。"; PC. (on Kā. 22) "是自性變異我三法得解脱。"; GBh. p. 20, l. 7 & p. 25, l. 5 (on Kā. 23); MV. p. 37, ll. 16 f. (on Kā. 22).
10. -°षौ Emended as here.
11. तस्माद्°-
10~11. Cf. GBh. p. 20, ll. 7~9. तत्र व्यक्तादनन्तरं अव्यक्तं पञ्चभिः कारणैरधिगतम्। अव्यक्तवत् पुरुषोऽपि सूक्ष्मः, तस्याधुनाऽनुमितास्तित्वं प्रतिक्रियते। अस्ति पुरुषः, कस्मात्.....
12. added as here by G.
13. -°ङ्क्ताः Emended as here.
14. -°ङ्क्ता Emended as here.
15. थौं

1. -°ङ्का / 1'. -°र्थ
2. marginal note confused with the original text?
3. -°र्थ
4. -°ङ्का
5. तृण
6. द्वि
7. -°र्थो
8. गुणस्यादि Cf. MV. p.30, l.6. त्रयो गुणा यस्य गणस्यादौ सम्भवन्ति स त्रिगुणादिः।
9. -°त्वा°-
10. अरि
11. -°चा°-
12. -°पि°-

11~12. Cf. MV. p.30, ll.8~9. उक्तं पूर्वस्यामार्यायाम् त्रिगुणमविवेकीत्यादि व्यक्तप्रधानसाधर्म्यम्।

13. -°या°-
14. सम्बन्धै°—
15. -°ना°- Suggested as here.
16. अ°-
17. -°तः / 17'. Completed as here.

13~17. Cf. MV. p.30, ll.13~18, तद्यथेह लोके लङ्घनप्लवनधावनसमर्थैरश्वैर्युक्तो रथः सारथिनाधिष्ठितः प्रवर्तते। अथ सारथिनानधिष्ठितः प्रवर्तते ततः शरीरनाशः स्यात्। न चात्मविनाशाय प्रवर्तते। आर्षं चोक्तं षष्टितन्त्रे — 'पुरुषाधिष्ठितं प्रधानं प्रवर्तते' इति। ततः पश्यामो' सौ परमात्मा अस्ति पुरुषो येनाधिष्ठितं प्रधानं महदहङ्कारतन्मात्रेन्द्रियभूतान्युत्पादयति। तस्मादस्ति पुरुष इति। ; GBh. p.20, ll.19~21, अधिष्ठानात्। यथेह लंघनप्लवनधावनसमर्थैरश्वैर्युक्तो रथः सारथिनाधिष्ठितः प्रवर्तते तथा आत्माधिष्ठानाच्छरीरमिति। तथा चोक्तं षष्टितन्त्रे — 'पुरुषाधिष्ठितं प्रधानं प्रवर्तते'।; PC. on K. 17. 如六十科論中說。自性者人所依故能生變異。是故知有我。

18. -°ष°-
19. -°रतृ°

1. -°त्ति°-
2. त्रिगुणादि
3. स्याद्वैकस्मिं जीवं ति यथा अन्ये के वि तदन्वा
4. जंति Emended as here.
5. कारणान्
6. -°त्ति°-
7. -°ण्या°-
8. Completed as here.
9. यद्यें-

1. –°क
2. –°स्तत्र Emended as here.
Cf. PC. on Kā. 18, (外曰。我者何相 多身共一我。身身各一我。若言云何如此疑 諸師執相違故。有説一我者。遍滿一切身。如貫珠縄。珠多縄一。亦如毗紐天一万六千妃、一時同欲樂。一我亦如是。能遍滿一切身。復有余師説。身身各有我。是故我生疑。); MV. P.31, ll. 4–10. (इह केचिदाचार्या वेदवादिन इति मन्यन्ते — एको ऽयं पुरुषः सर्वशरीरेषूपलभ्यते मणिसूत्रवत्। इह रसनायां यावन्तो मणयस्तेषु सर्वेष्वेकमेव सूत्रं प्रवर्तते। एवं मणिभूतेषु शरीरेषु किमेकः सूत्रभूतः परमात्मा। आहोस्वित जलचन्द्रवत् पुरुष इति एक एव बहुषु नदीकूपतडागादिष्विवोपलभ्यते इति। अतः संशयः किमेकः पुरुषो गुणसूत्रन्यायेन आहोस्वित् बहवः पुरुषाः।); GBh. P.21, ll. 8f. अथ स किमेकः सर्वशरीरेऽधिष्ठाता मणिरसनात्मकसूत्रवत्, आहोस्वित् बहव आत्मानः प्रतिशरीरमधिष्ठातार इति ----।); PC. on Kā. 18 (汝説貫珠及毗紐譬.)
3. –°ना
4. Completed as here by G.
5. पुरुषं कर्मणां कर्तेति उपचारश्च पुरुषो गच्छति
6. दृष्टि°–
7. –°वाच्च
8. From Kā. 17.
9. सिद्धं साक्षित्वं अस्य पुरुषस्यासिद्धं साक्षित्वं साक्षित्व
10. –°व्य
11. –°न (?)

1. क°– Emended as here by G.
2. Kā. 11.
3. –°घ्र°– (स्मा) Emended as here.
4. यस्माक्षिस्
5. त°– Cf. SV. P.38, l. 7. यस्मात् केवलस्तस्मान्मध्यस्थः।
6. –°दम°–
7. चतुरो
8. –°र्मा°– Emended as here by G.
9. से
10. –°णाः
11. Cf. SV. P. 32, last line. ---सत्वरजस्तमांसि त्रयो गुणाः। & SV. P. 39, l. 10.
12. –°वः
13. –°द्गुणानां Cf. SV. P.38, l. 3. यस्मात् केवलस्तस्मान्मध्यस्थः। यस्मान्मध्यस्थस्तस्मादकर्त्ता।
14. यस्य°–
15. अचेतनत्वाच्च
16. –°न्ति
17. कर्त्ता
18. करिष्यन्ति
19. –°णाः Emended as here.
20. –°नाः Emended as here.

1. °नाः)

2. Completed as here by G.

3. Cf. MV. p.34, ll. 1~2. को दृष्टान्तः — तद्यथा — अनुष्णशीतो घटः शीताभिरद्भिः संस्पृष्टः शीतो भवति।; GBh. p.23, l.2. यथा लोके घटः

4. °त | 5. °णाः | शीतसंयुक्तः शीतः, उष्णसंयुक्त उष्णः, ...; PC. 譬如燒器與火相應熱與水相應冷。

6. Completed as here.

7. क्ष°

8. दृ° Suggested as here by G.

9. Completed as here.

10. स च मपि ?

7~10. Cf. MV. p.34, ll. 6~11. केचित्किल चोरा ग्रामं हत्वा द्रव्यं गृहीत्वा ग्रामान्तरं गच्छन्ति कृतकार्याः। तैः सह सार्थेन श्रोत्रियो ब्राह्मणः पन्थानं गच्छति। तत्पदानुसारिभिरारक्षिभिस्ते गृहीताः। कृतपराधैस्तैः सह सोऽपि ब्राह्मणो गृहीतस्त्वमपि चोर इति। तद्यथाऽसावचोरस्तत्संसर्गदोषेण चोरतया प्रतीतस्तैः।

11. ते Emended as here.

12. °गा°

13. °दृ॑ा See the notes 8~9, p.34.

14. °तं

15. °मा

16. प्रधाना° Emended as here by G.

17. °त्वं Emended as here by G.

18. Completed as here by G.

1. Completed as here by G.

2. हेतुः कः Cf. GBh. p.23, l.11. अथैतयोः प्रधानपुरुषयोः किंहेतुः संघातः — —
3. °स्त्व — PC. (on Kā. 21) 自性與人何因得和合。
4. °णं
5. °स्ति

6. अ[स्यार्थः] Cf. MV. p.35, ll. 3~4. पुरुषः प्रधानेन सह संयुज्यते सगुणां प्रकृतिं द्रक्ष्याम्यहमर्थः।; GBh. p.23, l.16. पुरुषस्य प्रधानेन सह संयोगो दर्शनार्थम्; PC. (on Kā. 21) 我有如此意。我今當見三德自性。故我與自性合。

7. अज्ञानस्य

7&8. Cf. MV. p.35, ll. 5~9. अस्य तपस्विनः पुरुषस्य ज्ञाने वर्तमानस्य कैवल्यं करिष्यामीति। कैवल्यं मोक्ष इत्यर्थः। यथा राजा पुरुषेण संयुज्यते प्रेषणं मे करिष्यतीति। पुरुषोऽपि राज्ञा संयुज्यते वृत्तिं मे दास्यतीति। एवं तावद्राजपुरुषयोरर्थहेतुकः सम्बन्धः। तथा प्रधानपुरुषयोरप्यर्थहेतुकः सम्बन्धः संयोगः।; PC. (on Kā. 21) 是因苦人唯有能知見。今當爲彼令得獨存。以是義故自性與我和合。譬如國王與人和合。我應使是人。是人亦與王和合。王應施我生活故。是王人和合由義故得成。我自性和合義亦如是。我爲見故自性爲他獨存故。

9. सं°

10. °त्

11. सं — ना Suggested as here. Cf. MV. p.35, ll. 13~15. स च सर्वस्वजनविरहित इतश्चेतश्च परिभ्राम्यन् पन्थानमपश्यन् समन्तात्चङ्क्रममाणः केनचिद्वनमध्यस्थेन पङ्गुना दृष्टः प्रोक्तश्च।; PC. (on Kā. 21) 盲人漫走跛者坐看。

12. अवमानैः Emended as here by G. Cf. PC. (on Kā. 21) 跛者問言汝是何人。

13. °क्तं

1. -द्वान् cf. MV. P.35, l.21. तद्वत्
2. -°त
3. प्रधा
4. क्रिया- cf. GBh. P.24, ll.1~2, यथा वा अनयोः पङ्ग्वन्धयोः कृतार्थयोर्विभागो भविष्यतीप्सितस्थानप्राप्तयोः, … . (For "कृतार्था" see MV. P.2, l.23, ~ किं कृत्वा कृतार्थाः स्यामिति ~" mentioned in note 2, page 2.)
5. completed as here.
6. -°तमन-
7. -°र्था- / 7'. completed as here by G.
8. -र्थ-

7~8. cf. MV. on Kā. 72, P.84, ll. 15~19.

अस्तित्वमेकत्वमथार्थवत्त्वं पारार्थ्यमन्यत्वमथो निवृत्तिः।
योगो वियोगो बहवः पुमांसः स्थितिः शरीरस्य विशेषवृत्तिः॥

9. G. & R.C. Pandeya identify this with "चूलिकार्था" in YD. 1b. l.8. & 3b. l.7; See E. Frauwallner: Die Erkenntnislehre des klassischen Sāṃkhya-systems (Wiener Zeitschrift für die Kunde Süd- und Ostasiens Bd. II. S. 94); PC (on Kā. 72) 十義. / 9'. completed as here by G.
10. cf. YD. P.107 (pointed out by G.) ll.24~26,

तत्कृतः सर्गः—प्रधानपुरुषयोर्हि भोक्तृभोग्यभावापेक्षनिमित्तोऽयं तत्त्वसर्गो महदादिः, भावसर्गश्च धर्मादिः, भूतसर्गश्च ब्रह्मादिः प्रवर्त्तते। सा चापेक्षा पुरुषानन्त्यात् न निवर्त्तते इत्यतोऽर्थवतीनां हि प्रकृतीनां तदुपरिसमाप्तेर् न निवृत्तिरस्ति [; YD. P.66, l.3. ~ तादर्थ्याच्च तत्त्वभूतभावसर्गाणाम् ;

11. -ष्ट- / 11'. Completed as here by G.
12. मूर्ते महाह

1. -°ब्दम्
2. तस्मात्
3. -°न्ते
4. हतः
5. तद्धि cf. पश्चम्यास्तसिल् (पाणि° 5-3-7).
6. -°रः
7. -°स्ते-
8. -°न्या- Emended as here.
9. -°दहारा Emended as here.
10. Completed as here.
11. गणको
12. -°तन्मात्राण्यु-
13. -°नं मोक्ष See note 8~9 on p.34.

1. See note 14. on p.7.
2. -°गर्भे-
3. -याहु-
4. च.
5. cf. avyavahārya & avyavahāra explained in H. NAKAMURA "प्राचीनवेदान्तवादः (अनुक्रमाङ्कः 3) P.296.

Reading in YD. 80a. l.3 is अकल्कता instead of अव्यवहारता as seen in note 1, P.44. (cf. PC. 無諂曲)

6. -°स्ती-

1. cf. PC. (on Kā. 23), 法者何為相。夜摩尼夜摩。夜摩者有五。一者無瞋恚。二恭敬師尊。三内外清淨。四減損飲食。五者不放逸。尼夜摩亦五。一不殺。二不盜。三實語。四梵行。五無諂曲。十種所成就。是故名為法。
& YD. 80a ll. 3~4. (P. 112) (pointed out by G.)
तत्राहिंसा सत्यमस्तेयमकल्कता ब्रह्मचर्यमिति पंच यमाः।
अक्रोधो गुरुशुश्रूषा शौचमाहारलाघवमप्रमाद इति पंचनियमाः॥
(On the other hand, Yoga sūtra II, 30 & II, 32 are quoted to explain yama & niyama in MV. P. 38 ll. 14~15 & GBh P. 26 ll. 3~5 as indicated in the edition of GBh.)

2. –°र्गा
3. –°धो
4. –°वा° व्याख्यापाठप्रतिषेधे
cf. MV. P. 40, ll. 16~17. तत्र बाह्यम् — वीणापणवगान्धर्वचित्रकथागणितव्याकरणशास्त्राणि। PC. refers to the six vedāṅgas. GBh refers to vedas along with the six vedāṅgas, and purāṇas, Nyāya, Mīmāṃsā and Dharmaśāstras.
5. –°त्पत्तिः Cf. MV. P. 40, ll. 18~19. बाह्येन ज्ञानेन लोकोपपत्तिराभ्यन्तरेण मोक्ष इति।
6. आर्येन°–
7. –°यः
8. –°स्र°–
6~8. Cf. GBh on Kā. 23, (P. 26, ll. 11~12) बाह्यं दृष्टविषयवैतृष्ण्यं, अर्जनरक्षणक्षयसंगहिंसादोषदर्शनात् विरक्तस्य।; YD. P. 10, ll. 10~11, (on Kā. 1) [6b last line ~ 7a first line] तथाहि सत्वाध्यात्मिकादिदुःखेष्वर्जनरक्षणक्षयसंगहिंसासु च प्रीत्यभिष्वङ्गादेषां न विषयेषु द्वेगापद्वेषौ।; PC. on Kā. 23. 謂覚時守時失時。又見相著殺害二種過失。;
MV. on Kā. 23. (P. 40. ll. 19~21.) वैराग्यमाह—अर्जनरक्षणक्षयातृप्तिहिंसादिदोषान् दृष्ट्वा यो विषयेभ्यो विरक्तस्तस्य मोक्षो नास्तीति।
See GBh. on Kā. 50 (P. 46, l. 20), MV. on Kā. 50 (P. 66, l. 22), TK. on Kā. 50, (P. 64, l. 13), YD. on Kā. 50 (P. 159, ll. 2 & 21, P. 160, ll. 2, 13 and 25), PC. on Kā. 50; (TJ. On the first verse of §6, Peking ed. vol. 96, P. 104, 2nd leaf, l. 7 ~ 3rd leaf, l. 1.). continued to 88b.

6~8. (continued from 88 a.) Instead of संग in GBh. (on Kā. 50), अतृप्ति is used in MV. (on Kā. 50) and भोग is used in TK. (on Kā. 50) and also प्रसङ्ग is used in YD. (on Kā. 50, P. 160, l. 13.). In PC. 相著 (on Kā. 23) & 無厭足 (which is identified with अतृप्ति by Prof. KANAKURA in his work of translation of Hōjū's commentary on PC.) are used.
9. उ°– Emended as here by G.
10. –°स्य अस्य°–
11. वसित्वमययत्र
12. –°बुद्धि°– Suggested as here.

1. Cf PC. on Kā. 23. 七者不繫屬他。能令三世間衆生隨我運役。
2. Cf. यत्रकामावशायित्वं JM. on Kā. 23, p. 32, l. I. See JM. p. 32 ll. 1~3.
For यत्रकामावसायित्वं, See GBh., MV., YD. (p. 113, l. 19.) on Kā. 23; and SV. on Kā. 45; (PC. on Kā. 23. 隨意住).
In TK. (on Kā. 23, p. 43. l. 9.) कामावसायित्वम्, and in Cand. (on Kā. 23. p. 22. l. 6 & l. 11. 'यत्कामस्तदवस्याति'

See H. Kishimoto "Shūkyô Shinpishugi" p. 103 & p. 312 where prof. Kishimoto refers to eight ऐश्वर्य in Upāyahṛdaya in comparison with those in Vyāsa ad Yogasūtra III, 45. & GBh. on Kā. 23.
See H. NAKAMURA: The History of Early Vedānta Philosophy, vol. I. p. 246 & p. 319 where he refers to eight ऐश्वर्य in the Tibetan version of MADHYAMAKAHṚDAYA and interprets them in the light of eight ऐश्वर्य in Vyāsa ad Yogasūtra III, 45.
See also V. V. Gokhale: The Vedānta-philosophy described by Bhavya in his Madhyamakahṛdaya. Indo-Iranian Journal, Volume II - 1958 - Nr. 3. pp. 165~180. Prof. Gokhale regards the Tibetan version of MADHYAMAKAHṚDAYA ~~stating~~ eight ऐश्वर्य as a part of Tarkajvālā, and he is giving references to the various sources.

3. ॰षु
4. त॰
5. ॰नि
6. ॰लं च
7. तदेव Emended as here by G.
8. द्वि॰
9. गणत्
10. सृतम्
11. ॰मै॰
12. ॰र्भि॰

1. ॰ना
2. गवेहं Cf. MV. on Kā. 24, p. 41, ll. 14-15. रूपे अहम् रसे अहम् गन्धे अहम्, अहं विद्वान्, अहं दर्शनीय इत्येवमाद्यभिमानोऽहङ्कारः। PC. on Kā. 24, 我慢有何相。謂我聲我觸我色我味我香我福德可愛。如是我所執名爲我慢。Yd. (on Kā. 24, p. 115, ll. 6-7. –शब्देऽहं स्पर्शेऽहं रूपेऽहं रसेऽहं गन्धेऽहमिति। Editor of Yd. refers to MV. & Tattvasamāsa-sūtra-vṛtti, p. 120 in foot note.
3. Cf. TSP. p. 16, ll. 25-26. अहङ्कारस्तु — अहं सुभगोऽहं दर्शनीय इत्याद्यभिमानलक्षण [In the printed Text — ॰धा॰. Emended as here by G. following Tib. version — མངོན་པའི་ང་རྒྱལ་གྱི་མཚན་ཉིད་ཅན་ནོ། Vol. 138, p. 207. the fourth leaf, ll. 2-3 Cf. TJ. (on the first verse of §6) ང་འཛིན་པའི་མཚན་ཉིད་ནི་ལེན་དུ་ང་རྒྱལ་གྱི་མཚན་ཉིད།]
(न?)
4. ॰तस्मिं अ॰
5. रो द्वि॰
6. ॰कौ॰ There are two main readings for the later half of Kā. 24.
One is the reading in SV., TK., JM., (and GBh. with slight difference.) — A
Another is found in MV., Cand., (and Yd. with slight difference.) — B
Each reading of Kā. 24 in SV. & Yd. is reconstructed one.
एकादशकश्च गणस्तन्मात्रपञ्चकश्चैव ॥---- A ⊛GBh. ॰त्रः
ऐन्द्रिय एकादशकस्तन्मात्रपञ्चकश्चैव ॥----- B ⊛Yd. ॰स्त॰
metrically GBh gives a correct reading by reading "त्रः" for त्र. (G.)
7. Completed as here by G.
8. ॰स्तो॰
9. ॰मौ॰
10. ॰थ॰
11. ॰ट्टी॰
12. ज्ञात
ए
13. ॰तो

1. -णी-
2. °त्र Emended as here.
3. -त्रात्
4. तं°-
5. °-भूतादि°-
6. य°- Emended as here by G.
7. रसा Emended as here by G.
8. °-रः
9. °-ह्ना°-
10. -°मेन
11. -त्वा°-
12. -°ज्ञातो
13. Added as here by G.
14. तिः क्रियासे Emended as here by G.
15. -°त्तौ°-
16. -°स्ते°-

1. तेजसं
2. ते°-
3. यादिति
4. Completed as here.
5. इति
6. -°या इति
7. -°न्ति
8. Completed as here.
9. ~~पञ्चकर्मेन्द्रियाणि~~
10. -°यं
11. यादर्थ Cf. SV. on Kā. 27. वागन्तर्मुखे सन्निविष्टा पदपदार्थश्लोकानुच्चारय ; SV. (on Kā. 34) तत्र देवानां वाक् पदपदार्थश्लोकानुच्चारयति ।; MV. on Kā. 3 (P. 50. last line) तत्र देवानां वाक् पादं पादार्धं श्लोकमुच्चारयति ।; GBh. on Kā. 34, (P. 34. ll. 25~26) देवानां मानुषाणां च वाग्वदति श्लोकादीनुच्चारयति ।; YD. on Kā. 34, P. 135, ll. 12~14. वागिन्द्रियस्य वाय्वभिहतेषु वदनप्रदेशेषु ताल्वादिषु ध्वनेर्वर्णपदवाक्यश्लोकग्रन्थभावेन विकारापादं सर्वप्राणिनामविशिष्टम्॥ [94b, last line ~ 95a. l. 1.] (Cf. YD. P. 126, l. 22, on Kā. 29
[PC on Kā. 26, 27, 34 名句味; PC. on Kā. 33. 名句味語. For "味" See Commentary on PC by Hôjû translated by Prof. Kanakura P. 118 (P. 382)]
12. -°र्मः
13. Completed as here by G.
14. -°स्ते
15. -°ते
16. -°र्मं
17. Cf MV. P. 43, ll. 6~7. पादौ विषमसमनिम्नोन्नतभूप्रदेशेषु क्रामतः,
18. -°ताम्

1. -°दे°-
2. °-स्थे | 2'. -ति Emended as here by G.
3. कश्चेति
4. °-ता
5. °ना°
6. °-नं
7. अतश्शृगा°-

4~7. G. points out that reading of Kā.27 in SV. is parallel to reading of Kā.27 reconstructed in the edition of YD, ((and to reading of first half of Kā. 27 in PC. "能分別爲心 根說有兩種")). See foot note in YD. pp. 118~119.

The reading of Kā.27 in GBh. TK. JM. Cand. is as follows:-

उभयात्मकमत्र मनः, सङ्कल्पकमिन्द्रियं च साधर्म्यात् ।
गुणपरिणामविशेषान्नानात्वं बाह्यभेदाश्च(*) ॥

(*) MV. ग्राह्यभेदाच्च
This is also mentioned in Cand. P.25 as another reading.

((The later half of Kā. 27 in PC. is in concordance with reading of GBh. TK. JM. Cand. and it is as follows:-
"三德轉異故 外別故各異".
This distinctiveness of reading of Kā.27 in PC is shown in the foot note, YD pp. 118~119.))

7'. -°रम्
8. उभयात्मकं तच्चेन्द्रियम्
9. यः कर्म°-
10. Cf. Kā. 27 in GBh. TK. JM. Cand. and the later half of Kā. 27 in PC.
11. °-वः Emended as here.
12. Cf. GBh. on Kā. 27, p. 29, ll. 4~5, कस्मात्, बुद्धीन्द्रियाणां प्रवृत्तिं कल्पयति कर्मेन्द्रियाणां च ।; MV. on Kā. 27, p. 43, ll. 15~16. कस्मात्? यस्मात् बुद्धीन्द्रियाणां वृत्तिं सङ्कल्पयति कर्मेन्द्रियाणां च ।

1. -°रा: Emended as here.
2. completed as here.
3. -°ति: Emended as here by G.
4. आनन्ता
5. °-षयी
6. °-रवत्
7. °-या
8. इमेव
9. -°शो°-
10. G. considers this sentence with supplement "सन्ति" in this place.
11. न्यपरो
12. ई°-

(11–12) It would not be strange, even if this sentence could be found in next page (P.50) l. 8.

13. -मा°-
14. क
15. किं वि ज्ञाश्च Emended as here by G.
16. -°रिज्ञो
17. °-ज्ञास्
18. -°वाकाणि इ°—

1. MV. (on Kā. 61, p. 75) मयूराश्चि°–
Cf. MV. on Kā. 61. p. 75, ll. 16~17; PC. on Kā. 27, 能生鵝鳥白色，鸚鵡生綠色，孔雀生雜色，我亦從此生； PC. on Kā. 61. 能令鵝鳥白色，作鸚鵡青色．是因能生我，造孔雀斑王色．
Cf. GBh. on Kā. 61, p. 54, l. 11, "केन शुक्लीकृता हंसा मयूराः केन चित्रिताः।"
2. १
3. इति
4. Completed as here by G.
5. अस्ति
6. Cf MV. p. 44, ll. 5~6, शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः पञ्चानां, वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाः पञ्चानां, सङ्कल्पश्च मनसः।
7. –°ल्याः
8. –°शो°–
9. –°मा°–
10. Added as here by G.
11. –°क्ताः
12. Cf. MV. p. 44, ll. 9~14, यद्यपि उक्तमचेतनानां गुणानां वृत्तिरयुक्तेति। तन्न। कस्मादिति चेत्, तदुच्यते। अचेतनानामपि प्रवृत्तिर्दृष्टा। वक्ष्यति हि––
'वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य।
पुरुषस्य विमोक्षार्थं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य॥ इति।
तस्मादचेतना अपि गुणा एकादशेन्द्रियभावेन परिणमन्ति। (MV. on Kā. 27)
13. Cf. The verse quoted just above (=MV. on Kā. 27, p. 44, ll. 12~13) & the same verse quoted in GBh. on Kā. 27, p. 29, ll. 21~22.
This verse slightly differs from the reading of Kā. 57.
In kārikā 57 the reading is 'पुरुषविमोक्षनिमित्तं' instead of 'पुरुषस्य विमोक्षार्थं' (of MV, GBh. on Kā. 27).
Cf. PC. on Kā. 27, 為長養犢子 無知牛生乳 為解脫人我 無知生根爾。
(The reading in 宋本 is adopted here following Prof. Kanakura's view in p. 131 of his Japanese translation of Hôjû's commentary on PC.)

continued to ५१(b)

continued from ५१(a)

14. तथा य Emended as here by G.
15. –°म्
14~15. Cf. MV. p. 44, ll. 15~16. एतेषामिन्द्रियाणां यथास्थाननिक्षेपः केन कृत
16. तच्छ°–
17. –°र्
18. –°न्ति
19. –°ष्टो

1. completed as here.
2. –र्थे Emended as here.
3. –ब्येण
4. –°स्थे Emended as here.
5. added as here by G.
6. –°पं
7. –°तं
8. completed as here.
9. –°णात् स°–
10. –°पा°– Emended as here.
11. added as here by G.
12. Cf. YD. P.121, l.15. आलोचनं ग्रहणमित्यनर्थान्तरम्, ...
13. मात्रा शब्दान्
14. added as here by G.
Cf. GBh. P.30, ll.11~12, मात्रशब्दो विशेषार्थः, अविशेषव्यावृत्त्यर्थः। यथा भिक्षमात्रं लभ्यते नान्यो विशेष इति, तथा चक्षु रूपमात्रे न रसादिषु।......;
MV. P.45, ll.7~8, मात्रशब्दो विशेषार्थः। यथा भिक्षमात्रं लभ्यते नान्यो विशेषः। तथा चक्षुः।...; ⊛
YD. P.121, ll.15~18, मात्रशब्दो विशेषनिवृत्त्यर्थः। तद्यथा – भैक्षमात्रमस्मिन् ग्रामे लभ्यत इत्युक्ते नान्यो विशेष इति ज्ञायते, छन्दोमात्रमधीते माणवक इत्युक्ते नान्यदधीत इति; एवमालोचनमात्रमिन्द्रियाणामिष्यते वृत्तिरित्युक्ते नान्यो विशेष इति गम्यते।
⊛ G. reads as "अवि°–" instead of "वि°–" underlined.
15. –°वृत्तमानार्थः
16. –°मैत्रा
17. –°ते
18. –°त्राः
19. –°क्षुः
20. –°पर्यय
21. त्रयस्य
22. घा°–

1. –°कृ
2. वक्तव्याः
3. –°स्यः अनन्द
4. –°दो
5. –°ताः
6. –°त्र°–
7. –°नै°–
8. –°त्
9. सा लक्षण°–
10. –°णः
11. –°या
12. –°वं
13. चै°–
14. Added as here by G.
15. तासां Emended as here by G. Cf. MV. P.45, ll.18~19. एवं या बुद्धीन्द्रि-
16. एव णां न सा कर्मेन्द्रियाणाम्। या च कर्मेन्द्रियाणां न सा बुद्धीन्द्रियाणां
17. –°यं
18. –°ल्या
19. –°द्या
20. –°सो
21. वृत्तिर्
22. द्रो°–
23. –°या
24. –°स्ये°–
25. अधन्यं
26. Cf. SV. P.54, l.1; P.55, l.11.
27. –°णा
28. –°शी
29. –°न्यास्ते

1. तान°–
2. Cf. SV. p.53, l. 15; p.55, l.11.
3. –°त्तिः
4. –°न्यात्
5. षवः Emended as here.
Cf. GBh. p.31, ll. 8~9. प्राणापानसमानोदानव्याना इति पञ्च वायवः सर्वेन्द्रियाणां सामान्या वृत्तिः);
MV. p. 46, ll. 2~3. प्राणाद्या वायवः पञ्चेति प्राणापानोदानसमानव्यानाः सर्वेषामिन्द्रियाणां सामान्यं कुर्वन्ति
6. See the quotations from GBh. & MV in 5 above.
7. –°न्ते
8. –°कायां
9. –°न्ते
10. करणे°– Cf. PC.(on Kā. 29.) 外曰。是波那何根能作。答曰。是十三根共一事。
11. –°रा°–
12. प्रमा°–
13. –°र्मे
14. –°प्रि°–

1. –°माय°– Cf. GBh. p.31, ll. 15~16. तथा ऊर्ध्वारोहणादुत्कर्षात् उन्नयनाद्वा उदा[…] नाभिदेशमस्तकान्तर्गोचरः, ….
2. –°य°–
3. –°दि°–
2~3. Cf. MV. p.46, ll. 17~18. अहमाढ्योऽस्मादाढ्यतरः कथं स्यामित्येष उदानः।
4. Cf. MV. p.46, ll. 19~21. किञ्चान्यत् – हृद्यावस्थानं सहभावश्च तेन समानः। यो वायुः हृद्देशे वर्तते स समानः। तद्बहुलश्च एकाकी न रमते एष समानः।
5. स
6. सहा व्यान विना
7. –°ने
8. Cf. PC. 婆那風者。遍滿於身。亦極離身。
9. तै
10. Cf. MV. p.46, l. 23. आ नखादा केशाग्रात् शरीरं व्याप्य अनति चलतीति व्यानः।
11. रूपादयश्च
12. Cf. SV. p.53, l. 15; p.54, l. 1.
13. –°र्द्धं
14. –°छोऽत्र°–
15. कु°–
16. Cf. MV. p.47, ll. 5~6. बुद्धिरहङ्कारो मनश्चक्षुरित्येतानि चत्वारि युगपत् रूपं पश्यन्ति अयं स्थाणुरयं पुरुष इति।

1. सर्ग
2. गृह्णाति
3. °-न्नि-°
4. °-त्तिं
5. °-प-°
6. Suggested as here by G.
7. °-स्त्य
8. °-तं
9. °-षे-°
10. °-द्ध्या ऽ हं-°
11. °-पं
12. गन्धाद्या:
13. च
14. °-र्इय
15. °-जो
16. °-पूर्वे का
17. अत्रोच्यते
18. °-कुरुत-°
19. °-कं

1. तत्
2. भाविता-°
3. °-जन्मगुणाना
4. आमंत्रणकं
5. वद्धेराकुतं ज्ञात्वा
6. °-हता-°
7. °-यम्
8. °-रे
9. °-द्धि-°
10. Completed as here.
11. °-द्यंते
12. स्थोत्थाने Cf. PC. 外根知心分別已。眼能看路。耳聞他語。持澡灌。足能蹈路。各各作事。
13. का-°
14. सम्प्रिय:
15. स्थानीन्द्रियाणि बुद्ध्या
16. °-तु
17. प्रविशन्तु वा
14~17. Cf. MV. P. 48 ll 7~12. यथा किल चौरसेना ग्रामं हन्तुं गच्छति तत्र चौरसेनापतिना सङ्केतः कृतोऽस्ति यदाऽहं हा हेति ब्रवीमि तदा सर्वैः समवायेन प्रवेष्टव्यम्। यदा पुनरहमहा हेति ब्रवीमि तदा निर्गन्तव्यम्। एतां चौरसेनापतेराज्ञामाकूतं ज्ञात्वा चौराः प्रविशन्ति निर्गच्छन्ति च। तथै चौरसेनापतिस्थानीया बुद्धिः चौरस्थानीयानीन्द्रियाणि।
18. °-द्धि-°
19. °-कौ-°

1. Cf. SV. on Kā. 27. p. 50, ll. 7~8.
2. -°मी°- Emended as here.
3. -°णा
4. -°रं
5. °णा
6. तदाहरणं चाहरणप्रकाशकरं
7. करणं
8. करोति

7~8. Cf. MV. p. 49, ll. 4~5. अत्राह—किं तदस्ति यस्याहरणं धारणं प्रकाशनं च क्रियते।

9. चाका°
10. -°नां
11. पञ्च
12. ते

1. णी°-
2. -°ति°-
3. -°यी°-
4. -°णां अ°-
5. -°णं
6. -°लं Emended as here by G.
7. °यी
8. -°ह्ना°-
9. गृह्णाति

1. अतीतानागतेन
2. गृह्णाति
3. Completed as here by G.
4. -°ह्नि°-
5. पञ्च
6. MV. p. 50, ll. 15–18 (अत्रोच्यते शब्दस्पर्शरसरूपगन्धाः पञ्च देवानां तन्मात्रसंज्ञिता निर्विशेषाः केवलसुखलक्षणत्वात्। यस्मात्तत्र दुःखमोहौ न स्तः तस्मान्निर्विशेषास्ते इति।).
7. -°वं
8. -°हादेवं
9. -°येन
10. -°ाद्
11. Cf. MV. p. 50, ll. 19 f. (एवं शब्दादयो मनुष्याणां सविशेषाः सुखदुःखमोहयुक्ता इत्यर्थः।)
12. -°याः Emended as here by G.
13. -°न्ते
14. उक्तानि
15. Cf. MV. p. 50, ll. 21 f. (उक्तानि बुद्धीन्द्रियाणि देवानां मानुषाणां च। कर्मेन्द्रिय वक्ष्यामः।).
16. See note 11, on page 48.
17. अपि
18. -°ती°- Suggested as here.

1. Cf. GBh. p.35, ll.1~2, शेषाण्यपि वाग्व्यतिरिक्तानि पाणिपादपायूपस्थसंज्ञितानि पञ्चविषयाणि।
2. Completed as here.
3. विशेषया
4. °वत् Cf. MV. p.51, l.3 पाणिस्तावत् शब्दस्पर्शरसरूपगन्धयुक्तः।
5. Cf. MV. p.51, ll.3~4. एवं पञ्चलक्षणमेव पाणीन्द्रियं सन्निकृष्टं पञ्चलक्षणं घटं गृह्णाति। SV. on शेषाण्यपि पञ्चविषयाणि can be found to be on the same line as MV. (& PC).
6. °णा
7. °त्वं
8. भूत्वा
9. प्राग् मुद्भूतानि तस्मात् पञ्चविषयवागिन्द्रियं
10. Cf. MV. p.51, ll.5~6, एवं शब्दादिपञ्चलक्षणः पादः पञ्चात्मिकायामेव भुवि विहरति।;
GBh. p.35, l.3, पञ्चशब्दादिलक्षणायां भुवि पादो विहरति।;
JM. p.41, ll.17~18 पादौ शब्दादिमत्यां भूमौ विहरतः।
11. °णः
12. °यूप°
13. °णः
14. Cf. GBh. p.35, ll.3~4, पाय्विन्द्रियं पञ्चक्लृप्तं[1] उत्सर्गं करोति।
[१. ब'- 'पञ्चलक्षणं' इत्यपि पाठः।];
MV. p.51, ll.6~7, एवं पञ्चलक्षणे पायूपस्थे अपि पञ्चलक्षणावुत्सर्गानन्दौ कुरुतः;
JM. p.41, l.18. पायुरुपस्थश्च शब्दादिमदेव मलं शुक्रं च विसृजति।
15. °प°
16. स्थिता
17. °स्थाः
18. °ह्णाति
19. द्वारवि°
20. शान्तकरणमिति
21. °सः
22. नीह्यामह
23. सातकरणं
20~23. Cf. MV. p.51, ll.12~13. सान्तःकरणा अन्तःकरणे अहंमनसी ताभ्यां सह वर्तते या बुद्धिः सा तथोक्ता।
24. °क्तं

1. यद्यात् (Emended as here by G.) cf. PC. 是覺等三具，能爲諸門主，
2. °क्ते
3. °क°
4. °षात्
5. प्रा°
6. °श°
7. °म
8. इत
9. °णः
10. पुल्लि°
11. °द्°
12. गृहे
13. °ह्णा°

1. °द्वौ-
2. °द्वयः

4. °राणि
5. °ल्यैः
6. °ह्नति
7. य°-
8. °षय°-
9. °त्
10. °द्धं | 10' कृत्स्नस्य Emended as here by G.
11. °णां
12. °ति
(11~)12. cf. MV. p.52, ll.5~7. एवं द्वादशापि स्वं स्वमर्थं पुरुषभोग्यतया प्रकाश्य बुद्धौ प्रयच्छन्ति निक्षिपन्ति। तत् बुद्धिस्थं विषयं सुखदुःखाद्यं पुरुष उपलभते।
13. °षोत्तरं
14. °कं
15. °निता
16. वा
17. °ज्ञा

1. °नः | MV. p.53, ll.4~5. प्रधानपुरुषान्तरं नानात्वम्।
2. cf. GBh. p.36, l.12. प्रधानपुरुषान्तरं नानात्वमित्यर्थः।
3. प्रधानपुरुषयोर्नानात्वमिति
4. °शो ऽन्यमि°-
5. See note[14] on page 7.
6. °काले cf. MV. p.52, ll.16~17. अनेन प्रकारेण बुद्धिरभ्युदयफलेन यावज्ज्ञानं नोत्पद्यते तावत् पुरुषं योजयति।
7. पुर्वमस्य मर्यायां
8. °यीः
9. तथा
10. °दं°-

1. cf. MV. p.54, ll.6~7. देवानां तन्मात्राणि सुखलक्षणा विषयाः ----
2. °क्षो
3. इति अविशेषा
4. अं शान्ता घोरा मुढत्वेन cf. MV. p.54, ll.8~10, न विशिष्यन्ते शान्तघो मुढत्वादिभिः सत्त्वोद्रेकात् केवलसुखतया इत्यर्थः।; YD. p.142, ll.25~ (on शान्ता घोराश्च मूढाश्च Kā. 38) तन्मात्राणि पुनः अशान्तघोरमू अतो ऽविशेषा इत्युच्यन्ते।
5. °यं-
6. तव Emended as ततः.
7. °तोली
8. °तं

1. चे॰-
2. ॰हे
3. दाघ॰-
4. ॰मा॰-
5. Completed as here.
6. वां॰-
7. ॰त्न
5~7. Cf. MV. p. 55, ll. 5~6. सैव पथिकस्य मार्गानभिज्ञस्य प्राणिग्रामाद्य-पश्यतो मुद्रा।

1. –॰न्ति
2. Cf. GBh. p. 38. l. 21, महानादौ यस्य तन्महदादि,
   MV. p. 58, ll. 2-3. महान्यस्यादौ, सूक्ष्माणि तन्मात्राणि शब्दादि = विषयाख्यान्यन्ते यस्य तत्तथोक्तम्।
3. –॰म॰–
4. यस्य आदि cf. MV. quoted in 2.
5. Cf. GBh. on Kā. 10 (p. 11, ll. 9–10),
   किं चान्यत्, सक्रियम्। संसारकाले संसरति, त्रयोदशविधेन करणेन संयुक्तं सूक्ष्मं शरीरमाश्रित्य संसरति, तस्मात् सक्रियम्।;
   TSP. p. 17, ll. 25–27,
   यथा च संसारकाले त्रयदशविधेन बुद्ध्यहङ्कारेन्द्रियलक्षणेन शरीरेण करणेन संयुक्तं सूक्ष्मशरीराश्रितं व्यक्तं संसरति –
   No parallel in Tib. version (Peking Photograph ed. Vol. 138, p. 208 the first leaf, the first line) for शरीरेण;
   PC. on Kā. 10
   五有事者。大等諸物欲起生死時。依此十三具。能使細微身輪轉於生死申縮往還故。
   Cf. SV. on Kā. 62, p. 80, ll. 3–4.
   यत्तत् सूक्ष्मं शरीरं तन्मात्रिकं त्रयोदशविधेन करणेन संयुक्तम् एवं त्रिविधेन बन्धेन बध्यते।;
   MV. p. 77, ll. 10–12.
   यत्तत्सर्गादौ सूक्ष्मं शरीरं तान्मात्रिकं प्रागुक्तं त्रयोदशविधेन करणेन सं त्रिविधेन बन्धेन बद्धं संसरति। (on Kā. 62).
6. –॰न॰–
7. –॰त्य॰–
8. मात्यजन
9. –॰र्थो
10. –॰ति॰–
11. –॰मि:

६८

68

1. ˚स
2. का˚-
3. -˚न्ती˚-
4. यस्मिन्
5. स्थाधो द्विभ्यो
6. ˚द्धी˚-. In space -˚द्वि˚- is indicated (as प्रतिभा).

६९

69

1. Cf. MV. p. 62, ll. 13~14. तत्र लीनमात्मानं मुक्तमित्यवगच्छति।
2. च Cf. MV. p. 62, ll. 18~19. तेन रागेण संसारो भवति।
3. added as here by G.
4. Cf. MV. p. 62, ll. 19~20. तत्र रागो निमित्तं संसारो नैमित्तिकः।
5. ˚कं
6. दातु
7. -˚ऽथा˚-
8. ऐश्वर्य˚-
9. -˚नैं˚-
10. विधानः

९

70

1. ˚म्
2. ˚च्छक्तिः
3. -˚द्धा˚-
4. ˚ष्टम्
5. बुद्धिमुत्पन्नः तस्मात् प्रत्यय इत्यत्रोच्यते प्रत्ययबुद्धिरुत्पन्नस्तस्मात् प्रत्ययसर्गः बुद्धिरुत्पन्ना तस्मात् प्रत्यय इत्यत्रोच्यते।
6. -˚र्भि˚-
7. -˚न्तो˚-
8. -˚च्छ˚-
9. -˚द्धा˚-
10. पषोत्र

12. -˚येन
13. ˚यो
14. -˚टुः
15. स्तयोर्

71

1. अशाश्लेष कृष्णो
2. -˚सं˚-
3. तत्रारूढं
4. ˚क्तिः
5. ˚द्धा˚-
6. ˚रव्ये
7. -˚नु˚-
8. -˚शः
9. ˚णं
10. ˚रा

1. Tentatively the reading of Kā. 50 in MV is followed here.

2. GBh., TK., JM. –°काश्च ; MV., YD., Cand., TK. (mentioned in Prof. Kanakura's Japanese translation of TK.) –°क्यश्च.
3. In Prof. Kanakura's tr. of TK, –°गा°– is mentioned as found in D.
4. TK. JM. Cand. पञ्च नव तुष्टयो ऽभिमताः ॥
TK. (Prof. Kanakura's tr.) पञ्च च नव तुष्टयो ऽभिमताः ।
GBh पञ्च, नव तुष्टयो ऽभिहिताः ॥
Cf. YD. p. 158, l. 25 ~ p. 159. l. 1.
बाह्या विषयोपरमात् पञ्च नव तुष्टयो ऽभिहिताः । च-शब्दो ऽवधारणार्थः ॥
5. –व्रा°–
6. ऽस्मीति
7. क्षी°–
8. –षां
9. ज्झयने न त्वं
10. कृष्णानां
11. कृष्णीनां
12. Cf. सुमरीचं MV. p. 67, l. 14; YD. p. 160, l. 22
13. तुः षष्टिर् (= [illegible] TJ. §6. on the first verse)
12 ~ 13 Cf. PC. 翻此九喜名九無能。謂非潤濕乃至非勝清淨水。

1. –°या°–
2. –°द्धिः
3. –°लिं°– in pencil.

1. Cf. MV. p. 71, ll. 11~12, तस्मात्ते दुःखप्राया मनुष्याः ;
GBh. p. 50, ll. 8~9. तस्माद् दुःखप्राया मनुष्याः ।

2. –°न्तं
3. –°ग्गण्ण
4. Cf. PC. (on Kā. 54) 如是相生有生及念識生已具說.
GBh. (on Kā. 54) p. 50, ll. 11~12, लिङ्गसर्गः, भावसर्गः, भूतसर्गः, दैवमानुषतैर्यग्योनाः, इत्येष प्रधानकृतः षोडशविधः सर्गः ॥ ;
MV. (on Kā. 55. p. 71. ll. 14~16.) अत्राह — भूतसर्ग उत्पन्नो भावसर्गः सम्पन्नो लिङ्गसर्गः सम्पन्न इति यत्र सर्गाः प्राधानिका इति प्रधानकार्यं समाप्तमि
JM. (on Kā. 56.) p. 60, l. 8. अनेन भावलिङ्गभूतसर्गाख्यास्त्रय आख्याताः ।
((On तत्त्वसर्ग भावसर्ग and भूतसर्ग. See SV. p. 41, ll. 12~13 & note on page 41 in SV.))

5. गुण°–
6. –°के
7. गुण°–
8. नो°–
Cf. MV. p. 71, ll. 16~17.
उत्पन्नास्त्रयो लोकाः प्रधानं चोपरतमुत्पाद्य लोकान् तेषु देवमनुष्यतिर्यग्योनिगतेषु दुःखं को ऽनुभवति ।

9. –°पं
10. –°महं
11. शरीरं In PC. or MV (quoted in 12), there is no parallel for this शरीरं
12. Cf. MV. p. 71, ll. 17~19. किं चतुर्विंशतितमं प्रधानम्, आहोस्वित् महदादित्रयोविंशतिकम्, उतस्वित्पुरुष इति ?
13. ऽपि
14. कश्चेतनं पुरुषः तत्र जरादुःखं मरणदुःखं च प्राप्नोतीति अनुभवतीत्यर्थः ।
15. –°ख्यातिन्या हिभूतः Emended as here by G.
16. –°रिष्टश्च°–

1. °स्व° – Cf. MV. P. 72, ¹³ पुत्रस्नुषाद्यभिभूतो ....
Emended as here.

2. शक्तिः Cf. MV. P. 72, ll. 4~5, अष्टविधमैश्वर्यमस्ति यत्प्रागभिहितमणिमादि, दश विषयाः सन्ति ।;
PC. 有人得八自在。或得五微塵。或得麁塵。

3. षट्सु

4. °न्मो° – Cf. PC. 是人臨死。爲閻羅所録.

5. °रा° –

1. Cf. GBh. P. 53, ll. 12~13. कथम् – देवमानुषतिर्यग्भावेन, सुखदुःखमोहात्मकभावेन शब्दादिविषयभावेन ।
एवं नानाविधैरुपायैरात्मानं प्रकाश्य, अहमन्या त्वमन्य इति, निवर्तते ।
2. °सं° –
3. °या° –
4. गणस्य तस्य
5. – °तरः त° –
6. सत्त्वगुणस्य
7. ने° –
8. धावत्
9. दृशत्वं
10. पुनम्

1. °रा
2. °तमां
3. अर्थः
4. रा° –
3~4. Cf. MV. P. 75, l. 9. ममेति पुरुष आत्मानं ब्रवीति ।
5. Cf. MV. P. 75, l. 9, तत्र सुकुमारतरत्वं वर्णयति ;
GBh. P. 54, l. 5. तत्र सुकुमारतरं वर्णयति ।
6. °न्नो
7. Cf. JM. P. 59, l. 13, ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा ।(onl
MV. P. 75, ll. 11~12; GBh. P. 54, ll. 7~8.

अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।
ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं नरकमेव वा ॥

In the edition of GBh. this is pointed out to be quoted fro
Mahabharata – 3, 30, 88.

8. °न्नो
9. °णेन
10. °ज्ञा° –
11. °णाः
12. °ष्टा
13. °कतम
11~13. Cf. MV. P. 75, l. 20. तांश्च गुणान् दृष्ट्वा साधयामः ।
14. °को Suggested as here.
15. Added as here by G.

1. गुणाः
2. °नाः /2.' °णे°
3. °णा°
4. °न्
5. °न्ते
6. तद्
7. MV(P.76.l.3.) सृजति
8. MV.(P.76.l.3.) संहरते प्रजाः ; GBh संहरते जगत् (P.55.l.1.)
9. MV.(P.76.l.4) तस्मात्कालस्तु कारणम् ॥
10. cf.PC. 時節熟衆生 及滅滅衆生 世眠時節覺
誰能欺時節
Cf. H.NAKAMURA : Early Vedānta Philosophy (प्राचीनवेदान्तवादः) Vol. I.(Shokino Vedānta Tetsugaku) pp.222~223, pp.230~231. & Vol.IV (Kotoba no Keijijogaku) p.456
11. °न्नुत्पत्तिः
12. °न्ते
13. °स° Emended as here by G.
14. लोकानाम Emended as here by G.
15. Added as here by G.;
Cf. TK. p.50, ~~last~~ two lines, (on Kā. 33).
~, तस्मान्न कालरूपतत्त्वान्तराभ्युपगम इति ॥
16. °य°
17. °तमेवे°
18. °अ°
19. °षं
20. Cf. SV. p.79 ll.5~6, तस्यां निवृत्तायां पुरुषो मोक्षं गच्छतीति ।;
MV. p.76, l.11, तस्यां च निवृत्तायां मोक्षं गच्छति ।;
MV. p.76, ll.19~21, एवं प्रकृतिः परमात्मना पुरुषेण ज्ञानचक्षुषा दृष्टा सव्रीडा कुलस्त्रीवन्न पुनर्दर्शनमुपैति पुरुषस्य। तस्यां च निवृत्तायां पुरुषो मोक्षं गच्छति ॥
21. Cf. MV. p.76, l.12. एवमीश्वरादीनि अकारणानि ।
22. सुकुमारादीनि ब्रुवन्ते सुकुमार इत्यत्रापि सुकुमारः

1. Completed as here.
2. भवति
3. °त्ले°
4. श्चित्तो नु°
5. °न्ते
6. इति म
7. Cf. PC. 此言實不實。答曰。此言不實。
8. च ते°
9. °धर्मि°
10. °प्ता प्रायेणार्थः cf. GBh. p.57, ll.9~10. —अप्राप्तप्रापणार्थं संसरणमिति ।
11. °तत्त्वं
12. Added as here by G. Cf. MV. p.77, ll.6~7. पुरुषं न विदन्ति ये त एवं वद पुरुषो बद्धः पुरुषो मुक्तः पुरुषः संसरति ।

1. °-ति
2. °-तरं
3. °-तृ°-
4. कुर्याद्°-
5. °-क्त:
6. °-ति / 6'. कश्चित् Emended as here by G.

2~6. Cf. MV. P.77, ll.10~12, यत्तत्सर्गादौ सूक्ष्मं शरीरं तान्मात्रिकं प्रागुक्तं त्रयोदशविधेन करणेन संयुक्तं त्रिविधेन बन्धेन बद्धं संसरति ।

7. °-रम्
8. °-न्ते

PC. 是五唯細身與十三具相應。為三縛所繫。輪轉三世間生。

9. वाता°-
10. इत्येते
11. °-मं
12. °-न्ते
13. तन्°- Cf. ये ब्रुवते* ..... तद् मिथ्या ब्रुवते* । SV. P.78. l.6 & note on it.
14. °-थ्यात् / 14'. MV. °-वं ; GBh., TK., JM., Cand. °-व तु : (completed as here by G.)
15. °-ते: Emended as here.

6?

1. तत्त्वास्य सा नास्मिं
2. Cf. न मे मम शरीरं तत्, यतोऽहमन्यः शरीरमन्यत् । GBh. P.58, ll.14~15.
3. °-च्छुद्धं
4. तेन ज्ञानेन पुरुषः
5. °-त्त:

1. यः स्यात् सोऽयं
2. °-वः
3. °-षस्य
4. आत्मनाऽनेन
5. °-षाणां
5'. completed as here.
6. इयमेव
7. सर्व°-
8. ज्ञानेन
9. °ष्ठा
10. द्र°-
10'. For the underlined, "°-त्येका" or "°-त्यन्या" (or "°त्यषा" G.) can be supposed. The first half of the reading of Kā. 66 in the commenta[ries] is as follows:—

MV. दृष्टा मयेत्युपेक्षक एको दृष्टाऽहमित्युपरतान्या ।

GBh. रङ्गस्थ इत्युपेक्षक एको दृष्टाहमित्युपरमत्येका ।

TK., JM., Cand. दृष्टा मयेत्यपेक्षक एको, दृष्टाऽहमित्युपरमत्यन्या ।

11. °-नं
12. दृष्ट्वा उ°
13. °-का:
14. °-नो
15. °-त्मा

1. स्व॰ /1' -दु॰-
2. ॰-षः
3. Added as here by G.
4. ॰-त्तिः /4' व॰- Emended as here.
5. ॰-तिर्
6. ॰-द
7. गृह्य
8. -॰न नर्णो न Emended as here.
9. एतरो Suggested as here.
10. -॰णी
11. Cf. MV. P. 80. ll. 7~8. ततस्तौ कृतप्रयोजनौ परस्परमर्थेन सन्त्यक्तावथ तयोर्भूयः संयोगो भवति।
12. तव
13. ॰-षो
14. तं चापि
15. -॰न्नः

1. ॰-ती-
2. -॰त्
3. ॰-प्तो
4. ॰-त्वाज्ञा॰-
5. दुत्पत्तिः Emended as here by G.
6. -॰न्धा॰-
7. Completed as here by G.
8. व
9. प्ररोहण॰-
10. ॰-णानि
11. Cf MV. P. 81, ll. 1~2. संस्कारो नाम धर्माधर्मौ निमित्तं कृत्वा शरीरोत्पत्तिर्भवति तिर्यक्मनुष्यदेवादिषु। तस्य संस्कारेण ग्रहणम्।
12. -॰को
13. Cf. MV. P. 81, ll. 3~4. स च संस्कारः फलमदत्त्वा क्षयं न गच्छति उत्पन्नज्ञानस्यापि तस्मादिदं शरीरं विनाशं यास्यति।

1. गतः
2. एवमेव पूर्वकृतयोर्धर्माधर्मयोर्बलवत्त्वात् दुर्बलत्वात् ज्ञानस्य उत्पन्नेऽपि ज्ञाने विद्वांस्तिष्ठति संस्कारवशात् चक्रभ्रमवत् धृतशरीरः॥
3. °दः
4. यद्वापस्तदापः प्रविशति. Emended as here by G.
5. यत्तेजः. Emended as here by G.
6. –°नः

1. एकान्ते
2. मो. Emended as here (as नो).
3. वा°–
4. Cf. MV. P. 82, l. 16. परमर्षिणा कपिलेन समाख्यातं कथितमित्यर्थः।
5. –°ति:
6. ज्ञान°– Cf. Kā. 53.
7. Cf. MV. P. 82, ll. 19–20. एषु स्थानेषु ब्रह्मादीनि तिर्यक्योनिपर्यन्तानि तिष्ठन्ति। एषा स्थितिः।
8. –°त्तिर्
9. सत्त्वरजस्तमांसि त्रैगुण्यं
10. –षामु°–

1. एव
2. षट्
3. यावोनिति Cf. MV. P. 83, ll. 3–4. अत्राह — यदेतत् भगवता व्याख्या पञ्चविंशतितत्त्वज्ञानं, तस्य कुत आगम इति?
4. पञ्चविंशतितत्त्वज्ञानम्
5. तुर् / 5' Completed as here by G.
6. –°णाः
7. पुनन्ति
8. –°निना
9. तं ज्ञानं
10. –°र्जि°–
11. नाप्यधर्मार्थं

1. Cf. PC. Introductory part on Kā. 71. 迦毘羅仙人爲阿修利略說略說如此。

2. Cf. MV. P. 83, ll. 21~22, ~ तम इति उच्यते प्रकृतिः, पुरुषः क्षेत्रज्ञः ।;
JM. P. 68, ll. 18~19, (on Kā. 70), तमः प्रधानम्, क्षेत्रज्ञः पुरुष उच्यते ।;
PC. Introductory part on Kā. 71. ~此暗中有智田。智田即是人
~

3. °ण्या

4. cf. PC. 姓拘式 (拘式 = कौशिक according to Takakusu.)

5. °ष्ठाः

6. °षि° / 6'. °षः

7. Cf. MV. p. 84, ll. 4~5. कपिलादासुरिणा प्राप्तमिदं ज्ञानम् ।

8. खुकाचंवलिः Cf. PC. 褐伽傳與優樓佉。優樓佉與跋婆利。

9. °गः

10. °तिः

11. °न्याग्र

8'. PC. 是智者從迦毘羅來至阿修利。阿修利傳與般尸訶。

般尸訶傳與褐伽。褐伽傳與優樓佉。優樓佉(13)與

跋婆利。跋婆利(14)自在黑。如是次第自在黑得此智。

(13) 佉+(傳)㊂　　(14) 利+(傳與)㊂

MV. on Kā. 71. शिष्यपरम्परयागतमिति । कपिलादासुरिणा प्राप्तमिदं ज्ञानम् ।
ततः पञ्चशिखेन, तस्मात् भार्गवोलूक वाल्मीकिहारीतदेवलप्रभृतीना=
गतम् । ततस्तेभ्य ईश्वरकृष्णेन प्राप्तम् । p. 84, ll. 4~6.